

Glas slobode od 1909—1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini

---

Ibrahim Karabegović

U V O D

U Bosni i Hercegovini, za razliku od nekih drugih naših pokrajina, radnički pokret počeo se razvijati nešto kasnije, tek koncem 19. i početkom 20. vijeka. To je uslovljeno razvitkom kapitalističke privrede, koja se u Bosni i Hercegovini počinje brže razvijati poslije okupacije 1878. godine. Uvođenjem vojnog i građanskog sistema uprave omogućena je stranim kapitalistima neograničena eksploatacija ovih naših bogatih pokrajina. Najvažnija mjesta u državnoj upravi i u upravama stranih preduzeća popunjena su činovnicima iz raznih dijelova Austro-Ugarske. U Bosnu i Hercegovinu doselio se i znatan broj stranih kvalifikovanih radnika raznih struka. Prodiranje stranog kapitala unijelo je velike promjene u dotadašnje društveno-ekonomske i političke odnose naroda Bosne i Hercegovine. Uporedo sa razvitkom kapitalističke privrede u Bosni i Hercegovini nastajala je i razvijala se domaća radnička klasa. Ukupan broj radnika u Bosni i Hercegovini do konca austrougarske okupacije dostigao je cifru od oko sto hiljada.

Grubi oblici eksploatacije, socijalistička štampa i radnički pokreti susjednih zemalja uticali su na buđenje klasne svijesti bosansko-hercegovačkog radništva, koje dolazi do saznanja da samo organizovanom borbom može braniti svoje interese. Iako se prva radnička udruženja javljaju još 90-tih godina 19. vijeka, nagli polet u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini počinje tek poslije generalnog štrajka početkom maja 1906. godine. Nekoliko godina kasnije, u junu 1909. formirana je i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.

Uslovi pod kojima se formirao i djelovao radnički pokret Bosne i Hercegovine, bili su vrlo složeni. Ostaci feudalnih odnosa, nacionalne i vjerske suprotnosti i kolonijalni sistem uprave kočili su

razvitak radničkog pokreta. Uzmemo li u obzir i veliku kulturnu zaostalost naroda Bosne i Hercegovine, u kojoj je 1910. godine bilo 88% nepismenih, i činjenicu da se poljoprivredom bavilo oko 86% stanovništva¹⁾, biće nam jasno u kakvim se uslovima razvijao radnički pokret u ovim pokrajinama.

U najranijem periodu razvitka radničkog pokreta, u procesu njegovog nastajanja i organizovanja, kao i u kasnijoj svakodnevnoj borbi, veliku ulogu odigrala je socijalistička štampa. Tu veliku ulogu socijalističke štampe najbolje je izrazio poznati srpski socijalista Dušan Popović riječima: »Za uništenje staroga režima trebalo je mobilizirati narodne mase, oduševiti ih i krenuti u krvave revolucionarne borbe. Tu najtežu dužnost izvršila je štampa, koja je jednovremeno sa barutom pronađena i koja je, kao eho koji milionima puta odjekuje, raznosila kroz nezadovoljne mase revolucionarne parole i kretala ih u borbu«²⁾. Nisu manju ulogu pridavali socijalističkoj štampi ni vođe bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta. Zbog toga se još od 1906. godine ulažu naporu da radnički pokret Bosne i Hercegovine dobije svoje socijalističke novine.

U ovom radu izložićemo ukratko kako su te novine pokrenute, kojim problemima su se bavile i kakav je njihov značaj u okvirima bosansko-hercegovačkog i jugoslovenskog radničkog pokreta.

Strana socijalistička štampa u Bosni i Hercegovini do pojave GLASA SLOBODE

U Bosni i Hercegovini posebnu ulogu imala je socijalistička štampa koja je dolazila iz susjednih zemalja. Za domaće radništvo od najveće koristi bila je ona štampa koja je dolazila iz Hrvatske i Srbije. Međutim, pored te štampe, a naročito između 1880. i 1900. godine, u Bosnu i Hercegovinu je dolazilo dosta raznih socijalističkih listova i časopisa na njemačkom, mađarskom i češkom jeziku. Njima su se koristili uglavnom strani radnici, koji su se u svojim zemljama, prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu, upoznali sa socijalističkim idejama, učestvovali u radničkom pokretu i to svoje znanje i iskustvo prenosili na domaće radništvo. Ta štampa je pružila veliku pomoć u širenju socijalističkih ideja i u pripremama radnika da se organizuju, ali »upravni i politički organi u okupiranim područjima vode posebnog računa o raznim revolucionarnim akcijama u koje oni ubrajaju socijalističku agitaciju«³⁾. Oktobra 1880. godine u Višegradu je zaplijenjeno šest komada letaka »iz kojih se vidi da i u Bosni socijalizam plete svoje mreže«⁴⁾. Vjerovatno je Višegrad, kao pogranično mjesto, bio jedan od centara za ubacivanje propagandnog materijala iz Srbije u Bosnu. S obzirom da se radilo o Srbiji, mjesne

¹⁾ Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb 1933, str. 318.

²⁾ Dušan Popović, Za slobodu štampe, Izabrani spisi, Prosveta, Beograd 1951, str. 229.

³⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u BiH od 1878—1905, Predgovor Vojislava Bogičevića, str. 3 (u daljem tekstu: Građa).

⁴⁾ Građa, dokumenat br. 26, str. 325.

vlasti u Višegradu budno su pazile na lica koja su se tom »propagandom« bavila. Preko Višegrada se u Bosnu ilegalno unosio i socijalistički list STRAŽA⁵⁾. Osim lista STRAŽA u Bosnu i Hercegovinu je unosen i časopis RADNIK, koji je izlazio u Beogradu početkom osamdesetih godina 19. vijeka, a koji je od 13. januara 1882. godine štampan pod nazivom BORBA. Ovom časopisu zabranjen je ulazak u Austro-Ugarsku zbog socijaldemokratskog pravca. Ministar unutrašnjih poslova Austro-Ugarske predlaže Zajedničkom ministarstvu finansija da se takve mjere preduzmu i u Sarajevu⁶⁾. Slične preventivne mjere predlažu se za okupaciono područje i u vezi s rasturanjem anarhističkog lista DER REBEL, koji je štampan u Njemačkoj⁷⁾.

Tu šaroliku socijalističku štampu unosila su u Bosnu i Hercegovinu većinom lica stranog porijekla, među kojima je sigurno bilo i profesionalnih agitatora. Svaki pokret tih lica budno je praćen i o njihovom kretanju su blagovremeno obavještavane mjesne vlasti. Na osnovu jednog takvog obavještenja pretresene su, na željezničkoj stanici u Sarajevu, stvari Paula Lasla i tom prilikom su pronađene i zaplijenjene zabranjene socijalističke i anarhističke novine⁸⁾. U vezi sa zabranom socijalističke propagande upućen je iz Beča Zemaljskoj vladi u Sarajevo spisak svih novina i časopisa koji su zabranjeni u Austro-Ugarskoj. Ta zabrana imala se proširiti i na okupaciono područje⁹⁾. U tom spisku, pored stranih, bilo je novina i časopisa koji su izlazili u Srbiji i Hrvatskoj.

Vidjeli smo da su STRAŽA, RADNIK i BORBA prvi prokrčili put u Bosnu i Hercegovinu. Zapaženiji uticaj socijalističke štampe iz Srbije i Hrvatske osjeća se tek u prvoj deceniji 20. vijeka.

Do 1909. godine u Bosni i Hercegovini najviše su rasturani listovi SLOBODNA RIJEČ iz Zagreba, RADNIČKE NOVINE iz Beograda i CRVENA SLOBODA iz Budimpešte¹⁰⁾. Ovi listovi su u periodu buđenja klasne svijesti i organizovanja bosansko-hercegovačkog proletarijata odigrali veliku ulogu. Za razliku od RADNIČKIH NOVINA, SLOBODNA RIJEČ je lakše stizala u Bosnu i Hercegovinu, jer se radilo o područjima koja su bila u okviru Austro-Ugarske. Ali, i pored toga, austrougarske vlasti budno su motrile na tu štampu i njeno širenje nastojali na svaki način spriječiti. Da bi se na neki način suprotstavili vlastima, hrvatski socijalisti su izdavali posebno izdanje SLOBODNE RIJEČI koje je bilo namijenjeno Bosni i Hercego-

⁵⁾ Građa, dok. br. 27, str. 325. (Radi se o soc. listu STRAŽA koji je izlazio u Novom Sadu od 1877. do 1879. god. pod redakcijom dr Laze Paču.)

⁶⁾ Građa, dok. br. 42, str. 337.

⁷⁾ Građa, dok. br. 45, str. 339.

⁸⁾ Građa, dok. br. 57, str. 344.

⁹⁾ Građa, dok. br. 58, str. 345. (Taj spisak je sadržavao 170 novina i časopisa.)

¹⁰⁾ Vitomir Korać, navedeno djelo, knj. III, str. 174. (CRVENA SLOBODA je nelegalni list socijalističke partije u Hrvatskoj, koja je štampana u Budimpešti. Ovaj list je izlazio, s prekidima, u toku 1902. 1904. i 1905. godine. Izašlo je ukupno 27 brojeva.)

vini, pod 23 različita naziva¹¹⁾). Ovaj list su bosansko-hercegovački socijalisti smatrali svojim organom sve do 1909. godine¹²⁾). I poslije pokretanja GLASA SLOBODE u Bosni i Hercegovini se u toku 1910. i 1911. godine rasturalo oko 2.000 primjeraka SLOBODNE RIJEČI. To nam govori o veoma bliskim vezama, koje su postojale između ta dva radnička pokreta. Riječi jednog od vođa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine »da su valovi radničkog pokreta u Hrvatskoj zapljuskivali i naš pokret i u prvim njegovim povojima davali mu ono što je najviše trebao a nije imao: socijalističku štampu«¹³⁾) najbolja su ilustracija tih veza.

Poseban uticaj u radničkim redovima Bosne i Hercegovine imale su RADNIČKE NOVINE. One su bile organ radničkog pokreta sa većim iskustvom i tekovinama, izlazile su u nezavisnoj zemlji i, zbog toga, slobodnije pisale o situaciji u Bosni i Hercegovini i njenom radničkom pokretu. Nema ni jednog značajnijeg problema u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine kome RADNIČKE NOVINE nisu posvetile pažnju, analizirale ga, dale svoje mišljenje i zauzele stav. Okupacija Bosne i Hercegovine, njen kolonijalni položaj, politički pritisak, eksploatacija i progoni radničke klase bili su problemi koji su najviše tretirani u RADNIČKIM NOVINAMA.

SLOBODNA RIJEČ i RADNIČKE NOVINE bile su od velike koristi bosansko-hercegovačkoj radničkoj klasi u vrijeme kada ona još nije imala svoje socijalističke štampe. Međutim, rasturanje tih listova nije prestalo ni s pojavom GLASA SLOBODE. Pored tih listova u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu bio je veoma popularan časopis BORBA, organ Socijaldemokratske stranke Srbije, koji je ujedno smatran i naučnim organom Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. I dalje su čitani listovi na češkom, mađarskom, njemačkom i drugim jezicima, njihovi pretplatnici su bili radnici stranog porijekla, ali tek sa GLASOM SLOBODE radništvo Bosne i Hercegovine dobilo je list koji će moći sa više uspjeha zastupati njegove interese i težnje.

Pokretanje GLASA SLOBODE

Misao o pokretanju socijalističkih novina u Bosni i Hercegovini potiče iz polovine 1906. godine. To vrijeme se podudara sa poletom u razvitku radničkog pokreta ovih pokrajina i sa prvim većim istupom radničke klase, poznatim generalnim štrajkom. U ovoj novoj fazi razvitka radničkom pokretu bio je neophodno potreban socijalistički list. Jedan od pokušaja izdavanja radničkog lista sa socijalističkim programom jeste akcija Steve Obilića i Vilima Pratesa u vezi sa listom RADNIK. Oni su koncem maja 1906. godine podnijeli molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu da im se odobri izdavanje lista.

¹¹⁾ Vitomir Korać, navedeno djelo, knj. III, str. 175. (SLOBODNA RIJEČ je počela izlaziti 29. X 1902. a poslednji broj izašao je 26. VII 1914. godine. Kao ilegalni list za BiH SLOBODNA RIJEČ je izlazila u vremenu od 15. VII 1908. do 22. I 1909. godine. Svega je izašlo 80 brojeva.)

¹²⁾ GLAS SLOBODE, br. 8, 30. juna 1921. godine.

¹³⁾ GLAS SLOBODE, br. 59, 31. jula 1918. godine.

U programu lista, priloženom uz molbu za odobrenje, kaže se da će on zastupati interese radničke klase u Bosni i Hercegovini »na temelju socijalnih nauka«. Dalje se ističe da će list »buditi radničku svijest i upućivati ih pravom putu da dođu do svojih prava, boriti se za njih protiv tiranije i tirana koji hoće da se radnikom okoriste«. Na kraju programa ističe se da će se list RADNIK »baviti i pitanjem seljačkog staleža i da će u Bosni i Hercegovini propagirati društvenu organizaciju«¹⁴). Ovih nekoliko izvoda iz podnesenog programa govore nam da je list RADNIK trebao imati socijalistički karakter. Ali, i pored toga što je Zemaljska vlada, u svom prijedlogu Zajedničkom ministarstvu finansija, zauzela pozitivan stav i pokretače lista svrstala u one »koji su u radničkim krugovima sa uspjehom radili na mirnom izgladivanju štrajka«¹⁵), ministar Burić nije dao dozvolu za njegovo izlaženje¹⁶).

U pokušaju oko izdavanja lista RADNIK radilo se ipak o izolovanoj akciji pojedinaca¹⁷) koji su, poslije optužbe da su krivi za neuspjeh generalnog štrajka i lišavanja funkcija u radničkom pokretu, pokušali pomoću lista okupiti svoje pristalice.

Kako vidimo, i pored toga što je pokretanje lista u to vrijeme bio jedan od najvažnijih zadataka i potreba, ta zamisao se tada nije mogla ostvariti. Trebalo je prebroditi velike teškoće, koje su proizlazile iz nedostatka sposobnih ljudi za rad oko izdavanja lista i veoma strogog Zakona o štampi. Prva teškoća se sastojala u tome što u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine nije bilo intelektualaca. »Listovi su se pokretali tek onda kada je bilo dovoljno pismenih radnika da ih uređuju«, kaže jedan od pokretača GLASA SLOBODE¹⁸). Osim toga, za izlaženje lista bilo je potrebno uložiti kauciju u iznosu od 3.000 kruna. Naime, po Zakonu o štampi, koji je donesen 1907, za svaki periodični list »koji se makar mimogred, bavi politikom dnevnom, povjesti ili govori o dnevnim političkim ili društvenim pitanjima«, pored ostalih uslova, tražila se kaucija od 3.000 do 10.000 kruna, zavisno od načina izlaženja¹⁹).

Na sindikalnom kongresu 1907. godine razmatrano je pitanje pokretanja lista, ali se stalo na stanovište da ga je još prerano pokretati »zbog velikih smetnji policijskog režima«²⁰). Ubrzo, na inicijaju-

¹⁴) ASRBiH, Zemaljska vlada za BiH (dalje: ZV), nr. 1882/I. B. 1906; Zajedničko ministarstvo finansija (dalje ZMF) nr. 589 (Pr. BiH, (Prilozi pod brojevima 1386 (I. B. 1442 (I. B.)).

¹⁵) ASRBiH, ZMF, nr. 589 (RES. BiH, 1906, ZV, nr. 1442) I. B. 1906.

¹⁶) ASRBiH, ZMF, nr. 589 (RES. BiH, 1906, ZV, nr. 1882) I. B. 1906.

¹⁷) O ličnostima Steve Obilića i Vilima Pratesa vidi opširnije u prikazu Vojislava Bogičevića na Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine. Zbirka dokumenata, redakcija Kasim Isović, Historijski pregled, br. 3, Zagreb 1963, str. 198; Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. Sarajevo 1955, str. 56, 66, 67.

¹⁸) Jovo Jakšić, Radnički pokret u BiH, RADNIČKI POKRET, sveska 5, Sarajevo 126, str. 136.

¹⁹) Đorđe Pejanović, Štampa u Bosni i Hercegovini 1850—1941, Sarajevo 1948, str. 13. (Citat je iz Zakona o štampi iz 1907. godine.)

²⁰) Sreten Jakšić, Kako smo pokrenuli GLAS SLOBODE, GLAS SLOBODE, br. 94, 1. maja 1914. godine.

tivu Glavnog radničkog saveza BiH, održana je 24. januara 1908. u Sarajevu lokalna radnička konferencija, na kojoj je istaknuta potreba za listom i na kojoj je zaključeno da se pristupi prikupljanju dobrovoljnih priloga. Sa ovim prijedlogom izašlo se na Drugi kongres Glavnog radničkog saveza. Na tom kongresu, pored ostalih, donesen je i zaključak da se kaucija za list prikupi od priloga organizovanih radnika²¹). Predloženo je da svaki organizovani radnik uplati po jednu krunu u 10 rata. Uprava Glavnog radničkog saveza BiH izdala je proglas i pozvala radnike da prilažu novac za kauciju. Tako je do konca avgusta 1909. godine prikupljeno blizu 4.000 kruna²²). Na sastanku Privremenog odbora stranke²³), održanom sredinom marta 1909. godine, raspravljalo se o datumu pokretanja lista. Na tom sastanku zaključeno je da se list pokrene 25. aprila iste godine i da svaka strukovna organizacija priloži u tu svrhu najmanje 100 kruna. Na jednom od narednih sastanaka ovoga Odbora bilo je predviđeno da GLAS SLOBODE izađe 16. aprila 1909. godine. O tome je radništvo i građanstvo Bosne i Hercegovine obaviješteno letkom²⁴). Posljednja sjednica Odbora za pokretanje lista, na kojoj je donesena definitivna odluka, održana je 21. aprila 1909. godine. Na njoj je konstatovano da je prikupljeno dovoljno novaca za kauciju i izabrana redakcija lista²⁵). Na Prvom kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine izabran je Sreten Jakšić za stalnog urednika GLASA SLOBODE.

Pošto su završene sve pripreme, provedena organizacija pretplate i izabrani povjerenici lista u pojedinim mjestima i organizacijama, prvi broj GLASA SLOBODE pojavio se 29. aprila 1909. godine. U

²¹) Branko Obućina, O GLASU SLOBODE, Bilten Društva bibliotekara BiH i Narodne biblioteke, br. 3—4, god. V, Sarajevo 1959, str. 8.

²²) GLAS SLOBODE, br. 13, 23. avgusta 1909. godine.

²³) U akciji za pokretanje lista učestvovalo je više poznatih ličnosti iz bos. herc. radničkog pokreta, koji su bili u rukovodstvu Glavnog radničkog saveza. a kasnije i u Glavnom odboru SDS. Iako se i ranije radilo na pokretanju lista, početkom 1909, formiran je tzv. Privremeni odbor, koji je imao zadatak da izvrši sve pripreme za osnivanje SDS i za pokretanje lista. U taj privremeni odbor ulazile su ove ličnosti: Jozef Strejc, Milan Dragović, Franjo Raušer, August Baungartner, Rudolf Fatner, Sreten Jakšić, Ignjat Hedi, Ivan Salamunović, Vlatko Pogačić, Pavle Stefanović, Ivan Doskočil, Savo Kapor i Karlo Bučar.

Redakcioni odbor, čije su funkcije prestale na Prvom kongresu SDS BiH izborom i namještenjem u redakciji stalnog lica, sačinjavali su: Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Lazar Vukićević, Ilija Mudrovčić i Vlatko Pogačić (GLAS SLOBODE, br. 94, 1914. g.).

Treba istaći da je u pokretanju GLASA SLOBODE aktivno učestvovao i poznati srpski socijalista Milan Dragović, koji je u to vrijeme djelovao u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu (vidi: Stojan Kesić, SSDP prema radničkom pokretu BiH do 1908. g., Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, br. 2, 1966, IRP Beograd, str. 22 — separat).

²⁴) Arhiv grada Sarajeva, Zbirka plakata, inv. br. 64/a.

²⁵) GLAS SLOBODE, br. 94, 1. maja 1914. (Za urednika je izabran Sreten Jakšić, za administratora Rudolf Fatner, a za odgovornog urednika Rajko Žemva.)

početku je izlazio 3 puta mjesečno, a kasnije je, zavisno od uslova, izlazio četiri puta mjesečno, dva puta nedjeljno, triput nedjeljno i kao dnevnik.

Vrijeme u kojem je list izlazio ispunjeno je burnim događajima koji su dosta uticali na način izlaženja, promjenu vlasnika i opstanak lista. S obzirom da je od toga, a naročito od vremena u kojem je list izlazio, zavisio njegov karakter i njegova orijentacija, neophodno je još u početku upoznati se s periodizacijom lista i njegovim vlasnicima.

Pred prvi svjetski rat GLAS SLOBODE izlazio je od 29. aprila do 6. oktobra 1914. godine²⁶). Za ovo vrijeme list je imao dva prekida u izlaženju. Prvi prekid, koji je nastao zbog proglašenja vanrednog stanja u Bosni i Hercegovini, trajao je od br. 50 (1. maj 1913) do br. 52 (8. maja 1913)²⁷), a drugi od br. 137 (27. juna 1914) do br. 138 (9. jula 1914)²⁸). Ratne prilike onemogućile su izlaženje lista sve do 1917. godine. Tridesetog juna 1917. GLAS SLOBODE je ponovo pokrenut i izlazio je do konca 1920. godine. U ovo vrijeme list je imao i jedan duži prekid i to od br. 97 (29. aprila 1919) do br. 98 (23. juna 1919)²⁹). Koncem 1920. godine, poslije stupanja na snagu Obznane, GLAS SLOBODE je zabranjen. Četrnaestog maja 1921. godine GLAS SLOBODE je počeo ponovo izlaziti i od tada do 10. jula 1929. godine on izlazi neprekidno.

Ako bismo pri određivanju periodizacije lista uzeli u obzir samo vrijeme kao faktor koji je dosta uticao na njegovu orijentaciju i karakter, u toku izlaženja GLASA SLOBODE uočljiva su tri perioda: prvi od 1909. do 6. oktobra 1914, drugi od 30. juna 1917. do konca 1920. godine i treći od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine. Međutim, pošto u određivanju periodizacije nije samo vrijeme izlaženja značajno, iako je ono, naročito od 1917. godine, imalo izvanredan uticaj, potrebno je uzeti u obzir i to u čijim se rukama list nalazio, odnosno čiji je bio organ.

Od početka izlaženja do 29. aprila 1919. godine GLAS SLOBODE je bio organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine; od 29. aprila 1919. do Vukovarskog kongresa 1920. godine on je organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista); od Vukovarskog kongresa, tačnije od početka jula 1920. do konca 1920. godine GLAS SLOBODE je organ Komunističke partije Jugoslavije; od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine GLAS SLOBODE je organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije, odnosno, poslije ujedi-

²⁶) GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917, GLAS SLOBODE, br. 12, 9. februara 1918; Đorđe Pejanović, Bibliografija štampe u BiH 1850—1941, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1961, str. 68; Branko Obućina, O Glasu slobode, Bilten društva bibliotekara i Narodne biblioteke, br. 3—4, god. V, Sarajevo 1959. godine.

²⁷) GLAS SLOBODE, br. 52, 8. maja 1913. godine.

²⁸) GLAS SLOBODE, br. 138, 9. jula 1914. g. (Ovaj prekid je uslijedio zbog vanrednog stanja nastalog u vezi s atentatom na Franju Ferdinanda.)

²⁹) GLAS SLOBODE, br. 97. i 98, 1919. (Ovaj prekid je nastao zbog zabrane lista i organizacije u vezi sa generalnim štrajkom, koji je proglašen zbog zabrane proslave Prvog maja.)

njenja socijalista koncem 1921. godine, organ Socijalističke partije Jugoslavije.

Imajući u vidu oba faktora, mi smo se odlučili za ova tri perioda: socijaldemokratski, od 1909. do Kongresa ujedinjenja 1919. godine; komunistički, od Kongresa ujedinjenja do konca 1920. godine, i reformistički, od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine. Iako ovakva periodizacija ima nedostataka, ona je ipak, za davanje pravih ocjena o listu, neophodna.

Socijaldemokratski period

a) GLAS SLOBODE od 1909. do oktobra 1914. godine

Zadatak GLASA SLOBODE, koji je postavio temelj domaćoj socijalističkoj štampi u Bosni i Hercegovini, nije bio nimalo lak. Toga su bili svjesni i njegovi pokretači. Prvi broj GLASA SLOBODE, kao što je uobičajeno i kod drugih listova, donio je svoj program. U njemu se kaže da će glavni zadaci lista biti: prosvjeđivanje radnika, širenje socijalističke nauke, ukazivanje na potrebu »razredne borbe«, »te svestrano šticeenje interesa radničke klase, držeći se uvijek socijalno-demokratskog programa, kao jedinoga, s kojima se može radnička klasa osloboditi od kapitalističkog ropstva«. U istom programu se ukazuje na političke prilike u Bosni i Hercegovini, na nepostojanje najosnovnijih građanskih prava, i nastavlja: »Naš će list sve to morati podvrći oštroj kritici, te energično zahtijevati, da se za bosansko-hercegovački sabor uvede opće, jednako, neposredno, tajno i proporcionalno pravo glasa. Osim borbe za opće pravo glasa GLAS SLOBODE će se boriti za narodnu slobodu u najširem smislu, za slobodu štampe, za slobodu sastajanja i udruživanja, za potpunu nezavisnost sudova i mnoge druge slobode, koje su neminovno potrebne za pravilan razvitak jednog naroda«³⁰⁾.

Ako uporedimo ovaj program lista s njegovim prvomajskim zahtjevima, objavljenim u istom broju, i programom Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, primijetićemo potpunu podudarnost. Smatramo da je suvišno isticati zavisnost GLASA SLOBODE od zvanične politike stranke i da se stav lista podudara sa stavovima njenog Glavnog odbora. Uostalom, na to je list obavezan po Statutu stranke³¹⁾. Borbi za ostvarenje ovog programa list će posvetiti najviše prostora u prvom periodu izlaženja. Pored svakodnevnih istupanja u cilju zaštite životnih interesa radnog naroda i u borbi radničke klase za poboljšanje njenog ekonomskog i političkog položaja, GLAS SLOBODE posvećivao je dosta pažnje najvažnijim događajima iz unutrašnje i spoljne politike, koji su često bili od velikog interesa za narode Bosne i Hercegovine. U isto vrijeme ti događaji su bili najbolja prilika da se provjeri u kolikoj je mjeri list bio objektivan i ukoliko je bio stvarni zaštitnik interesa radničke klase i naroda Bosne i Hercegovine.

³⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 29. aprila 1909. godine.

³¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VI, Beograd 1951, str. 35.

Najvažnija pitanja oko kojih se list najviše angažovao bila su: borba za ustavnost i parlamentarizam, nacionalno pitanje, stav prema okupatoru, odnos prema građanskim strankama i njihovoj štampi, stav prema klerikalizmu, odnos prema ratu itd. U posebnu grupu spadaju ona pitanja koja su sastavni dio svakodnevne borbe radničke klase. Tim problemima list je poklanjao najviše pažnje. Već prvi brojevi donose članke i informacije o stanju radnika u pojedinim kapitalističkim preduzećima. GLAS SLOBODE žigoše one koji su krivi za teško stanje radnika, ustaje protiv neograničenog radnog vremena, niskih nadnica, zlostavljanja, bori se za radničko zakonodavstvo i zdravstvenu zaštitu itd. Nisu rijetki članci sa ovakvim i sličnim naslovima: Smije li ovo biti, Kako se postupa s radnicima, Osamsatni radni dan, Posljedice kapitalističke eksploatacije, Iz državnih robijašnica u Kreki itd. Radnicima Bosne i Hercegovine, među kojima je bilo dosta nepismenih, GLAS SLOBODE je na pristupačan način objašnjavao uzroke bijede. U jednom od takvih popularnih članaka kaže se: »Kakav je danas tvoj život, radniče? Obazri se oko sebe i razgledaj sve, što je postalo iz đarova majke prirode: vidjećeš sjajne palače, gomile blaga, obilje hrane i odjeće. A onda opet potraži tvorca svega toga obilja i naći ćeš hiljade i hiljade svojih drugova radnika kao i ti gdje stanuju u smrdljivim i zadimljenim kutovima, gdje od tvorničkog dima ne dopire sunčano svjetlo«³²⁾. Uslovi pod kojima su radnici radili bili su nesnošljivi. Evo kako dopisnik GLASA SLOBODE opisuje stanje u Zenici: »Posao je tako opasan da radnik nikad nije siguran, da li će živ iz fabrike izaći, a mnogo se vidi na ulici i na radu bez oka ili bogalj bez zdrave ruke i noge«³³⁾. Takvih napisa u listu ima mnogo i oni nam govore da se list od početka izlaženja stavio u odbranu najosnovnijih radničkih prava. Iznoseći primjere bezobzirne eksploatacije, GLAS SLOBODE nije nikad zaboravio da ukaže na nužnost organizovanja radničke klase. Kad god su bili u pitanju interesi radnog naroda i kad je trebalo razotkriti i žigosati surovu eksploataciju, list je bio u kritici nepoštedan, otvoren i oštar. U to se možemo lako uvjeriti ako i letimično prelistamo brojeve GLASA SLOBODE iz godišta do 1914. Pored ovakvih istupa list je posvetio dosta prostora strukovnim organizacijama. U posebnoj rubrici iznosi se stanje u pojedinim organizacijama i mjestima širom Bosne i Hercegovine. Tu se može naći dosta podataka o njihovom formiranju i djelovanju, borbi za poboljšanje životnih uslova, štrajkovima, godišnjim skupštinama, konferencijama itd. GLAS SLOBODE je posvećivao posebnu pažnju stranačkim kongresima, javnim skupštinama i zborovima i donosio sa njih opširne izvještaje, rezolucije i zaključke. Bez tih dragocjenih podataka skoro je nemoguće proučavati istorijat radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Ustavno pitanje je jedno od onih pitanja koja su zauzimala vidno mjesto na stranicama GLASA SLOBODE. To je sasvim razumljivo

³²⁾ GLAS SLOBODE, br. 12, 18. marta 1910. godine.

³³⁾ GLAS SLOBODE, br. 23, 17. maja 1910. godine.

ako uzmemo u obzir da su narodi Bosne i Hercegovine od rješenja ustavnog pitanja mnogo očekivali. Baš u jeku tih ustavnih diskusija počeo je GLAS SLOBODE izlaziti. List već u prvom broju »zahtijeva najodlučnije ustav oslanjajući se na načelo jednakopravnosti, ustav sa općim, jednakim, izravnim i tajnim pravom glasa«³⁴). A kada su, uvođenjem ustavnog stanja, ta očekivanja iznevjerena, GLAS SLOBODE nastavlja borbu za reviziju ustava, traži uvođenje parlamentarizma i obećava »da će se socijalna demokracija starati da se ono (ustavno pitanje — I. K.) riješi u smislu narodnijeh zahtjeva«³⁵). Borbu za pravilno rješenje ustavnog pitanja i kritiku rada bosansko-hercegovačkog sabora list će nastaviti sve do 1914. godine. Tako, poslije jedne od mnogih kritika privredne ustavnosti, list zahtijeva reviziju ustava i izbornog reda, »u čemu leži jedina garancija za zaštitu narodnih interesa«³⁶). U navedenim citatima izraženo je mišljenje rukovodstva stranke, jer su se mišljenja i stavovi rukovodstva iznosili u uvodnim člancima i na prvim stranicama lista. Ovo je važno istaći da bi se uočilo koliko je važnost rješenju ustavnog pitanja pridavala Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.

Pasivan odnos Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema seljaštvu odrazio se i na pisanje njenog organa GLASA SLOBODE. O seljaštvu i o potrebi oslobođenja kmetova pisalo se nešto više tek poslije seljačkog »štrajka« 1910. godine. GLAS SLOBODE, povodom održane narodne skupštine na kojoj se govorilo o agrarnom pitanju, stavlja zahtjev saboru »da riješi agrarno pitanje u smislu programa SDS BiH, tj. da kmetove otkupi država obligatno, a da kmetovi ne vraćaju zajam«³⁷). A dan kada je to pitanje riješeno u interesu feudalaca (5. april 1911), GLAS SLOBODE smatra tužnijim od svih ostalih, kada »uz vlastodršce izdadoše interese našeg naroda i njegovi predstavnici — bosanskohercegovački sabor«³⁸). U listu se kritikuje stav srpskih poslanika u saboru, izuzev Petra Kočića, i smatra da je »u Bosni i Hercegovini moguća samo ona politika, kojoj je prva tačka u programu: ukidanje kmetstva«³⁹). Ovakve izjave bez konkretnih akcija nisu bile dovoljne za ostvarenje čvršćeg saveza između radnika i seljaka. Stav lista prema seljaštvu, kako ćemo vidjeti kasnije, ispravlja se koncem 1917. godine.

Nacionalne i vjerske suprotnosti, još više produbljivane politikom okupatora, bile su povod mnogih napisa u GLASU SLOBODE. Često su objavljivani članci u kojima su se tretirali odnosi među narodima Bosne i Hercegovine. Položaju Muslimana u Bosni i Herce-

³⁴) GLAS SLOBODE, br. 1, 29. aprila 1909. godine.

³⁵) GLAS SLOBODE, br. 11, 11. marta 1910. godine.

³⁶) GLAS SLOBODE, br. 22, februara 1913. godine.

³⁷) GLAS SLOBODE, br. 6, 18. januara 1911. godine...

³⁸) GLAS SLOBODE, br. 29, 15. aprila 1911. godine...

³⁹) GLAS SLOBODE, br. 8, januara 1912. godine...

govini GLAS SLOBODE je posvećivao dosta pažnje. Uporedo s nastojanjem da o tom pitanju zauzme što pravilniji stav, GLAS SLOBODE se borio da privuče što više Muslimana u redove Socijaldemokratske stranke. U jednom od brojeva iz 1910. godine o Muslimanima se kaže: »Naši Muslimani su danas feudalni gospodari i baš zato su bez nacionalne boje. Ali oni ipak imaju narodnost. Bosansko-hercegovački Muslimani govore srpskohrvatskim jezikom, te prema tome oni su ili Srbi ili Hrvati, ili i jedno i drugo, jer to je jedan narod sa dva imena«⁴⁰). List je navedenim i sličnim objašnjenjima težio da što više približi Srbe, Hrvate i Muslimane. GLAS SLOBODE se u svakoj prilici koja mu se ukazala zalagao za jedinstvo kritikujući u vezi s tim rad »narodnih boraca«, koji su razbuktavali nacionalnu mržnju. Polemišući s mostarskim listom MUSAVAT, GLAS SLOBODE zaključuje: »Kapital ne pozna ni vjere ni narodnosti ni državnih granica« . . . on je internacionalan, »pa zbog toga se i radnici moraju internacionalno udružiti bez razlike vjere i plemena«⁴¹). U situaciji kad je okupator raspirivao nacionalnu mržnju, uloga GLASA SLOBODE u borbi za međusobno približavanje i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine bila je velika. Na napise koji govore o potrebi jedinstva nailazi se često. GLAS SLOBODE je naročito oštro razotkrivao i kritikovao nastojanje okupatora da se u upravljanju Bosnom i Hercegovinom koristi konfesionalnim i nacionalnim suprotnostima. List se suprotstavlja takvoj politici težeći zblizenju bosansko-hercegovačkog naroda. Tako se u vezi sa upotrebom pisma u Bosni i Hercegovini, ćirilice ili latinice, predlaže u GLASU SLOBODE jedino pravilno rješenje: »Pošto je iluzorno nadati se da će srpski dio naroda napustiti odmah ćirilicu, a još iluzornije, da će Hrvati žrtvovati latinicu, zašto se ne uči u svim školama našim, srpskim i hrvatskim oboja pismena, oboja jednako. Da svi Srbohrvati skupa oboja jednako dobro poznaju, a upotrebljavaju individualistički svojevoljno svaki koje hoće i prema prilikama«⁴²). Na ovu borbu za kulturno i političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine nadovezuje se borba za jedinstvo svih Južnih Slovena koji su se nalazili u sastavu Austro-Ugarske. GLAS SLOBODE donosio je dosta napisa koji su govorili o rješenju nacionalnog pitanja. Izražavajući stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u listu pored ostalog piše: »Posle onoga što napisasmo moramo da iznesemo i naše soc. demokratsko stanovište u državnompravnom pitanju. Iako mislimo da bi federalizam bio bolji od današnjeg stanja, ipak se njime ne bi mogli odstraniti svi nacionalni sporovi, koji u Austro-Ugarskoj ometaju svaki koristan rad. Naše stanovište je federalističko, a to je preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, a svi Jugosloveni bi spadali pod jednu autonomnu zajednicu. To se stanovište bazira na rezoluciji I jugoslovenske socijalističke konferencije održane 1909. u Lju-

⁴⁰) GLAS SLOBODE, br. 7, juna 1910. godine (Feudalizam i naše prilike).

⁴¹) GLAS SLOBODE, br. 8, januara 1912. godine.

⁴²) GLAS SLOBODE, br. 7, 1912. (Narodnosni problem u načelima soc. demokratije).

bljani«⁴³). Iako nam nije zadatak da dublje ulazimo u analizu pojedinih problema, ipak želimo da istaknemo od kolike je važnosti GLAS SLOBODE za njihovo proučavanje, jer su se na njegovim stranicama uvijek mogla naći mišljenja i stavovi rukovodstva stranke. Navedeni citat ilustruje stavove Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine o nacionalnom pitanju. U tom pogledu Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine bila je pod velikim uticajem Austrijske socijaldemokratske stranke, koja je nacionalno pitanje nastojala riješiti putem nacionalnih kulturnih autonomija.

U osudi austrougarske kolonijalne politike GLAS SLOBODE je bio vrlo oštar. On je otvoreno osuđivao takvu politiku. »Mi smo u kolonijalnom podređenom položaju prema Austro-Ugarskom kapitalizmu«⁴⁴), »austrougarska buržoazija dolazeći u naše zemlje imala je cilj: pljačkanje i bogaćenje na račun slabijega«⁴⁵). Takvi napisi su u GLASU SLOBODE vrlo česti. Ipak, kad god je bio u pitanju režim, u listu se osjeća izvjesna pomirljivost. To se donekle može uočiti u članku koji je izašao povodom atentata u Sarajevu 1914. godine, u kojem se, pored ostalog, kaže: »Mi socijaldemokrati kao god što smo protivnici nasilja i prolivanja krvi odozgo, tako ne odobravamo ni nasilja i prolivanja krvi odozdo, a naročito oštro osuđujemo postupke nezrelih ljudi, koji nisu svjesni posljedica svoga čina, pa svojim činom nanesu ogromne štete narodu, za koga su uobražavali da rade, kao što je slučaj kod onih koji prirediše ove atentate«⁴⁶). Iako je na ovaj način izražen principijelan stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine u odnosu na atentate kao metode borbe, ipak je takvo pisanje, u tom momentu, jedino moglo koristiti režimu.

Balkanski ratovi bili su povod mnogih napisa o ratu uopšte. Neposredno uoči rata, ističući da se postojeće stanje ne može održati, GLAS SLOBODE preporučuje zbližavanje balkanskih naroda, savez balkanskih naroda i balkansku federativnu republiku. U vezi s tim list donosi dosta članaka čiji su autori istaknute vođe Srpske socijaldemokratske stranke. Da bi se što bolje upoznala bosansko-hercegovačka javnost, a posebno radnička klasa, sa strahotama rata, redakcija GLASA SLOBODE uputila je u Srbiju glavnog urednika, koji je iz Srbije i sa bojišta poslao nekoliko reportaža. U nizu članaka osuđuje se rat kao pojava. U jednom od njih iznosi se stav stranke ovim riječima: »Mi se izjavljujemo protiv rata. Mi hoćemo da živimo i da se razvijamo u miru i protiv diplomatskih diplomacija, da držanje mira počiva na snazi njihove vojske, mi hoćemo da se stajaća vojska ukine, a da se uvede milicija, narodna odbrana«⁴⁷). Naravno

⁴³) GLAS SLOBODE, br. 27, 29. februara 1912. godine (Trijalizam i autonomija).

⁴⁴) GLAS SLOBODE, br. 39, 20. maja 1911.

⁴⁵) GLAS SLOBODE, br. 53, 8. jula 1911. god. (Kolonijalna politika na našem kongresu).

⁴⁶) GLAS SLOBODE, br. 138, 9. jula 1914. godine.

⁴⁷) GLAS SLOBODE, br. 140, 28. novembra 1912. (Opasnost političkog položaja).

da takve uopštene formulacije o ratu i osude rata u ovoj formi nisu bile efikasno sredstvo da bi se on spriječio. Poslije završetka balkanskih ratova GLAS SLOBODE se za kratko vrijeme vraća unutrašnjim problemima. Ali, ubrzo dolazi do mnogo strašnijeg rata, koji se u listu naslućuje marta 1913. godine. »Mi već kao da osjećamo kobni topot ratne furijske koja će na teškim kopitama svoga konja raznijeti civilizaciju i čovječanstvo«, kaže se u članku Pred buru, br. 69 iz 1913. godine. U vrijeme koje je prethodilo objavi rata list je nastojao da, koliko je to bilo moguće, što podrobnije obavijesti javnost o opštoj situaciji, a posebno o odnosima Austro-Ugarske i Srbije. Međutim, lako je uočiti da je u tim danima list bio veoma oprezan, mnogo oprezniji nego u vrijeme balkanskih ratova, i da se ne upušta u pronalaženje krivca za nastalu situaciju.

Potrebno je još ukazati na poseban značaj prvomajskih brojeva GLASA SLOBODE. Oni su štampani crvenom bojom, a u sredini naslovne strane nalazili su se portreti istaknutih vođa međunarodnog radničkog pokreta. Ti brojevi su donosili opširne članke iz istorijata našeg i međunarodnog radničkog pokreta. Svaki prvomajski broj sadržavao je konkretne zahtjeve radničke klase. To su bili uglavnom programski zahtjevi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u kojima se traži osmočasovni radni dan, opće pravo glasa, radničko osiguranje, ukidanje stajaće vojske, uvođenje narodne odbrane, građanske slobode itd.⁴⁸). U jednom od tih brojeva kaže se da će ti zahtjevi »biti sredstvo za konačnu pobjedu«⁴⁹).

Do 1914. godine u GLASU SLOBODE nećemo naći nijedan članak koji bi otvoreno govorio o neminovnosti revolucije, rušenju postojećeg i formiranju novog društvenog uređenja. Teško je naći i na takve napise koji se i u najuopštenijem vidu izjašnjavaju protiv postojećeg društvenog uređenja. To, ipak, ne znači da ih uopšte nije bilo. U tom pogledu ističe se članak Šta hoće socijalisti, u kojem se daje slijedeći odgovor: »Hoće, odgovaramo mi, ni više ni manje nego da unište društvo eksploatacije, očaja i jada i da zavedu jedno novo društvo bez klasa, bez eksploatacije, društvo opće ljudske sreće«⁵⁰). U listu, međutim, nema napisa koji bi radničkoj klasi ukazivali na način na koji će postići svoj konačni cilj, a da i ne govorimo o napisima koji bi otvoreno pozivali radničku klasu u borbu protiv postojećeg društvenog sistema. GLAS SLOBODE je uglavnom posvetio veliku pažnju svakodnevnom zahtjevima radničke klase, koji su trebali dovesti do izvjesnog poboljšanja njenog ekonomskog i političkog položaja.

Za vrijeme dugogodišnjeg izlaženja, a naročito u predratnom periodu, GLAS SLOBODE je imao izrazit antiklerikalni stav. Za cijelo vrijeme postojanja GLAS SLOBODE se suprotstavljao klerikalizmu, zahtijevao odvajanje crkve od države, borio se protiv uticaja

⁴⁸) GLAS SLOBODE, br. 18, 1. maja 1910. godine.

⁴⁹) GLAS SLOBODE, br. 31, 22. aprila 1911. godine.

⁵⁰) GLAS SLOBODE, br. 33, 29. aprila 1911. godine.

sveštenstva u školama itd. On je neprestano upozoravao na opasnost od klerikalizma u Bosni i Hercegovini i njegovu težnju da još više zaoštri nacionalne suprotnosti. Borba protiv klerikalizma bila je povod stalnim polemikama GLASA SLOBODE sa HRVATSKIM DNEVNIKOM

Da bi se mogla steći što potpunija slika o GLASU SLOBODE do početka oktobra 1914. godine, neophodno je upoznati kulturno-prosvjetnu stranu djelatnosti lista, koja je veoma bogata i sadržajna. Tu u prvom redu mislimo na članke i napise koji su uticali na podizanje kulturnog i idejnog nivoa bosansko-hercegovačke radničke klase. To je bio jedan od najvažnijih zadataka lista u sredini koja je bila u kulturnom pogledu veoma zaostala. Zbog toga se već u prvom broju lista ističe da je područje njegova djelovanja široko, ali da će mu glavna svrha biti prosvjećivanje radnika. Rukovođena tim zadatkom, redakcija GLASA SLOBODE uvela je posebnu rubriku u listu koja se zvala podlistak, što ne znači da se nisu i izvan te rubrike pojavljivali napisi sa istom tendencijom. Sve napise u GLASU SLOBODE, pomoću kojih je list ostvarivao svoju kulturno-prosvjetnu misiju i pomoću kojih je radničkoj klasi pružao minimum socijalističkog obrazovanja, možemo podijeliti u tri grupe.

U prvu grupu spadaju književni prilozi (pripovijetke, odlomci iz romana itd.) od istaknutih svjetskih i jugoslovenskih književnika, među kojima, pored ostalih, možemo naći imena Lava Tolstoja, Maksima Gorkog, Anatola Fransa, Marka Tvena, Ivana Cankara, Šarla Bodlera, Emila Zole i mnogih drugih. U tu grupu spadaju i članci u kojima se direktno tretirao problem odnosa socijalizma i kulture, u kojima se govorilo o značaju prosvjetnog rada u radničkom pokretu itd. Autori tih članaka su istaknute ličnosti iz radničkog pokreta kao npr. Viktor Adler, Žan Žores, Gustav Erve itd.

U drugu grupu možemo svrstati sve one članke i napise kojima je bila svrha da na pristupačan način upoznajaju čitaoce sa osnovnim fazama u razvitku ljudskog društva, a posebno sa osobinama budućeg socijalističkog društvenog sistema, za koji se bori radnička klasa. Ti članci nosili su sljedeće naslove: Šta hoće socijalisti, Kapital i rad, Klasna borba, O utopijskom socijalizmu kroz istoriju, Od anarhizma do socijalizma, Socijalizam i patriotizam, Prirodne nauke i socijalizam, Konačni cilj socijalizma, Razvitak ljudskog društva, O značaju socijalističke teorije itd. U nedostatku socijalističke literature, koja je zbog toga, a naročito zbog materijalnog stanja radnika, većini radnika bila nepristupačna, ovakvi članci pružali su veliku pomoć u sticanju osnovnih znanja iz teorije naučnog socijalizma. GLAS SLOBODE je u izvjesnom smislu bio i teoretski organ bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta.

U posljednju, treću grupu, spadaju mnogobrojni članci koji su imali za cilj da odvrate radnike od alkoholizma, koji je uхватиo dubok korijen u radničkim redovima. Zapravo, člancima ovakve vrste GLAS SLOBODE je i počeo svoju kulturno-prosvjetnu misiju. Borba protiv alkoholizma bila je jedan od stalnih zadataka GLASA SLOBODE. O toj borbi nam svjedoče mnogobrojni napisi pod ovakvim

naslovima: Alkoholizam, zločin i prostitucija, Radništvo i alkoholizam, Kako da se borimo sa alkoholizmom, Alkoholizam kao posljedica kapitalizma itd. Većina tih članaka su prevodi sa njemačkog jezika i predstavljaju prenošenje iskustava iz borbe protiv te negativne pojave u njemačkom radničkom pokretu.

Osim pomenutih, GLAS SLOBODE je donosio i napise iz oblasti zdravstvenog prosvjeđivanja, filozofije, istorijata radničkog pokreta u evropskim zemljama itd.

S obzirom na nedostatak popularne literature iz raznih oblasti znanja i na slabe mogućnosti većine radnika da takvu literaturu nabave, GLAS SLOBODE je dosta uticao na kulturno-prosvjetno i socijalističko obrazovanje bosansko-hercegovačkog radništva. On je pomogao radnicima da steknu osnovne pojmove o kulturnim tekovinama ljudskog društva, uticao na razvijanje kulturnih navika i otklanjanje negativnih pojava.

Ovaj pregled problema kojima je list poklanjao najviše pažnje nije potpun, ali je dovoljan da bismo mogli steći izvjesnu sliku i mišljenje o GLASU SLOBODE do 1914. Međutim, bilo bi nemoguće donositi bilo kakvu ocjenu lista a da se prije toga ne upoznamo s borbom koja je vođena za njegov opstanak. Ta je borba uočljiva od početka do kraja izlaženja GLASA SLOBODE. Nju su nametale prilike i uslovi pod kojima je on izlazio. Ulaganje napora da se list održi po svaku cijenu dobrim dijelom je rezultat odnosa rukovodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema štampi. Ono je socijalističkoj štampi pridavalo izvanredan značaj, očekujući od nje mnogo više nego što su bile njene stvarne mogućnosti. To nije teško uočiti. Već u prvim brojevima lista o štampi se kaže: »Važnost radničke štampe priznaće svaki iole svjesniji radnik, ona radnike budi, prosvjeđuje, poziva na borbu, ukazuje im na njihov nesnosni položaj u današnjem društvu i uzroke zbog kojih je on takav, te način, kako će se iz današnjeg ropstva izbaviti«⁵¹⁾.

Sa početkom izlaženja počela je i borba da se list održi. Akcije u cilju širenja lista, prikupljanje pretplatnika i dobrovoljnih priloga, preduzimaju se stalno. Osim nastojanja da svaki organizovani radnik bude pretplatnik lista, težilo se da se pretplate i pojedine trgovine, gostionice, kafane, brijačnice itd. U skoro svim mjestima Bosne i Hercegovine postojali su povjerenici lista, koji su se brinuli za njegovu širenje. Sarajevo je uvijek imalo najviše pretplatnika. Tako je 1909. u Sarajevu bilo pretplaćeno na GLAS SLOBODE 90 gostiona. kafana itd., a u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci zajedno svega 70⁵²⁾. Već na Prvom kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, jula 1909, konstatovano je da se list štampa u 2.500 primjeraka, da ga uzimaju obavezno svi organizovani radnici, ali da zbog rijetkog izlaženja ne zadovoljava potrebe. Zato »Kongres nalazi da GLAS SLOBODE ne može danas potpuno odgovarati potrebi našeg pokreta, pošto izlazi tri puta mjesečno, te zaključuje da se svim mogućnim sredstvima poradi, da GLAS SLOBODE što češće izlazi«.

⁵¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 11, 5. avgusta 1909. godine.

⁵²⁾ GLAS SLOBODE, br. 7, 25. juna 1909. godine.

Na kraju se kaže da »stranačka štampa jeste jedno od najjačih sredstava u radničkoj borbi«⁵³). Na ovom kongresu donesena je rezolucija u kojoj se protestuje protiv postojećeg Zakona o štampi. Ali, kako je od protesta i rezolucije bilo malo koristi, list nastavlja akciju za prikupljanje još 3.000 kruna kako bi se, uz kauciju od 6.000 kruna, osiguralo izlaženje lista svake nedjelje. Akcija je uspjela i već 1. januara 1910. GLAS SLOBODE je počeo izlaziti svake nedjelje u tiražu od 3.000 primjeraka⁵⁴). U aprilu iste godine taj se broj popeo na 4.000, a uskoro Glavni odbor stranke donosi zaključak da list od 1. maja 1910. godine izlazi dva puta nedjeljno⁵⁵).

Uporedo s ovom borbom za povećanje tiraža lista koristi se svaka pogodna prilika da se istakne značaj socijalističke štampe za radnički pokret. U Prijedlogu rezolucije za Drugi kongres Stranke o štampi se govori kao o »najpodesnijem sredstvu u agitaciji kako za podizanje strukovnih, tako i za podizanje i jačanje političkih organizacija«. Stranačka štampa se smatra kao »najjače sredstvo za ekonomsko, kulturno i političko podizanje radnog naroda i kao najbolje sredstvo odbrane pred prohtjevima kapitalizma i klerikalizma«⁵⁶). Na ovom kongresu rekao je o značaju GLASA SLOBODE Dušan Glumac, jedan od rukovodilaca Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, slijedeće: »Cijenjeni zboro! Sve ono što smo raspravljali na ovom zboru i u čemu su učestvovali mnogi drugovi i iz zemlje kao i sa strane, najveći dio za izvršavanje pada na naš list. On je tu, koji će kritikovati i vlasti i građanske stranke, on je tu, koji privodi u krijepest onu: »Proleter i sviju zemalja ujedinite se!«⁵⁷) I pored velikih teškoća na koje je list nailazio i privremenih prekida u izdavanju, njegov napredak je primjetan sve do 1914. godine. Glavno uporište GLASA SLOBODE bilo je Sarajevo. U Sarajevu je bilo najviše pretplatnika i onih koji su davali dobrovoljne priloge i oglašavali u listu. Početkom 1912. godine u Sarajevu je bilo 360 radnji pretplaćeno na GLAS SLOBODE, a u svim ostalim mjestima Bosne i Hercegovine svega 300. Među organizovanim radnicima u pretplati su prednjačili željezničari⁵⁸). Sredinom 1912. godine tiraž GLASA SLOBODE popeo se na 9.000 primjeraka nedjeljno (list je izlazio subotom u 4.000, utorkom u 3.000 i četvrtkom u 2.000 primjeraka). Od prvog maja 1912. godine list izlazi na većem formatu i bolje opremljen.

Važnost štampe istakao je i IV kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. U referatu na tom kongresu o štampi je, između ostalog, rečeno: »U kulturnoj borbi između klasa igra najznačajniju ulogu štampa. Specijalno naša štampa je, mogu smjelo da rekнем, učinila na kulturnom i političkom podizanju naroda, isto

⁵³) GLAS SLOBODE, br. 9, 15. jula 1909. godine (Iz diskusije o stranačkoj štampi).

⁵⁴) GLAS SLOBODE, br. 1, 1. januara 1910. godine.

⁵⁵) GLAS SLOBODE, br. 15, 8. aprila 1910. godine.

⁵⁶) GLAS SLOBODE, br. 37, 6. jula 1910. godine.

⁵⁷) GLAS SLOBODE, br. 48, jula 1910. godine.

⁵⁸) GLAS SLOBODE, br. 10, 20. januara 1912. godine.

toliko, ako ne i više, koliko svi naši agitatori, daleko više nego sva buržoaska štampa, mnogo više nego država⁵⁹). S obzirom na ovoliku važnost koja je štampi pridavana, potpuno je jasno da su ulagani veliki i stalni naponi da se list održi. U tom cilju organizovane su tzv. crvene nedjelje, kojom prilikom su kupljeni dobrovoljni priloz i pretplatnici za GLAS SLOBODE. Novca za list nije nikada bilo dovoljno. Izdaci su bili veliki, a česte zapljene lista i globe još više su povećavale troškove. Samo do polovine 1912. godine GLAS SLOBODE bio je zaplijenjen 15 puta, plaćeno je za globu, sudske troškove i troškove naknadnog štampanja 3.000 kruna, a odgovorni urednici odležali su u tamnici 3 mjeseca⁶⁰). I pored svih teškoća GLAS SLOBODE je početkom 1913. godine postao dnevnik. Prije toga organizovana je akcija za prikupljanje pretplatnika lista, u kojoj ih je upisano oko 1.800, od čega u Sarajevu 1.200, a u ostalim mjestima oko 600⁶¹). Od 1909. do 1914. godine radnici Bosne i Hercegovine prikupili su oko 20.000 kruna dobrovoljnih priloga za svoj list⁶²).

Sa izbijanjem prvog svjetskog rata i uvlačenjem Bosne i Hercegovine u ratno područje rad Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine sveden je na najmanju mjeru. Iako radničke organizacije nisu bile zabranjene i raspuštene, njihovo je djelovanje specijalnom naredbom ograničeno samo na humani rad⁶³). Ali, uslijed ratnih prilika, terora, mobilizacije radnika i njihovih funkcionera u vojsku, pomoću čijih priloga se list i održavao, onemogućeno je dalje izlaženje GLASA SLOBODE. Posljednji broj izašao je 6. oktobra 1914. godine.

b) GLAS SLOBODE od 1917. godine do Kongresa ujedinjenja

Za vrijeme rata Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine prestala je da djeluje. Položaj radnog naroda postao je mnogo teži. Pojačana je eksploatacija, radni dan je produžen, životne namirnice su naglo poskupile, a prosječna dnevna zarada radnika u Bosni i Hercegovini neznatno je porasla⁶⁴).

Sve do polovine 1916. godine nije bilo ni pokušaja da se obnovi rad sindikalnih i političkih organizacija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu je djelovalo samo nekoliko članova vođstva koji nisu mobilisani. Među njima se održavala izvjesna povezanost. Tek polovinom 1917. godine počelo se sa obnavljanjem rada sindikalnih, a kasnije i političkih organizacija. Pošto se osjećao veliki nedostatak socijalističke štampe, članovi Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji su se nalazili u Sarajevu, predložili su grupi socijalista u Zagrebu da zajednički pokrenu

⁵⁹) GLAS SLOBODE, br. 80, 11. jula 1912. godine (iz referata Save Kapora na IV kongresu SDS BiH).

⁶⁰) GLAS SLOBODE, br. 80, 1912. godine.

⁶¹) GLAS SLOBODE, br. 94, 9. avgusta 1913. godine.

⁶²) GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁶³) GLAS SLOBODE, br. 12 (Prilog), 19. III 1925. godine (Izveštaj kongresa GRS za BiH).

⁶⁴) Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1919. godine. Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955, str. 177—178.

socijalistički list. List je trebao da izlazi u Zagrebu, a pisao bi o posljedicama rata, radničkom pokretu, socijalnoj politici i socijalističkoj internacionali. Međutim, kako taj prijedlog nije naišao na podršku u Zagrebu, list nije pokrenut. Ni novi pokušaj bosansko-hercegovačkih socijalista sa listom RAZVITAK nije uspio⁶⁵⁾.

Polovinom 1917. godine nastali su, naročito pod uticajem februarske revolucije u Rusiji, povoljniji uslovi za oživljavanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Tada počinje rad na obnavljanju sindikalnih organizacija, organizuje se proslava Prvog maja, radnici postavljaju zahtjeve za povišenje plata itd. Radnički dom u Sarajevu ponovo postaje centar za okupljanje radnika i njihovih funkcionera⁶⁶⁾. Obnova političkih i sindikalnih organizacija postala je neodložna potreba, a jedan od najvažnijih zadataka bio je pokretanje partijskog organa GLASA SLOBODE. Najzad, poslije skoro trogodišnje pauze, GLAS SLOBODE počeo je ponovo da izlazi 30. juna 1917. godine i do Kongresa ujedinjenja on je organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.

I pored toga što je GLAS SLOBODE bio i dalje organ iste stranke i što su se na njegovom čelu nalazile opet iste ličnosti, ipak se ova faza u razvitku radničkog pokreta i u orijentaciji lista mnogo razlikuje od predratne. Revolucionarni polet u Evropi i u našim zemljama, izazvan februarskom i oktobarskom revolucijom, imao je presudan uticaj na orijentaciju bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta i njegovog organa GLASA SLOBODE. Rat sa svojim posljedicama i revolucija postavljali su nove zadatke pred radnički pokret, a time i pred GLAS SLOBODE.

Prvi broj obnovljenog lista donio je manifest glavnih odbora Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine, koji je upućen radničkoj klasi. U manifestu se izjavljuje da je ruska revolucija proglasila program općeg mira, otvorila put novoj internacionali i pomogla radnicima svih zemalja da otvoreno kažu svoje želje. Manifestom se poziva radnička klasa da pristupi obnovi svojih organizacija. Posebno o zadatku lista u manifestu se kaže: »On će imati veliku zadaću da predvodi naše borbe u budućnosti kao što je radio i u prošlosti, on će imati zadatak da našim drugovima protumači sa pravog socijalističkog gledišta sve velike događaje koje preživjesmo i koje preživljujemo, on će zaštićivati radnike od poslodavaca«⁶⁷⁾. Tako je otpočela nova etapa u razvitku radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. U orijentaciji njegovog organa, već od prvog broja, primjećuje se osjetna promjena. GLAS SLOBODE postaje ubrzo »jedini list revolucionarne orijentacije u jugoslovenskim zemljama i na Balkanu«⁶⁸⁾. GLAS SLOBODE se čak smatra »zametkom komunističkog pokreta u nas, tj. u krajevima bivše Monarhije, neposredno pred slom godine 1918«⁶⁹⁾. Pred njim je stajao težak

⁶⁵⁾ ISTORIJSKI arhiv KPJ, tom VI, Beograd 1951, str. 94.

⁶⁶⁾ Nedim Šarac, navedeno djelo, str. 179.

⁶⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁶⁸⁾ Nedim Šarac, navedeno djelo, str. 126.

⁶⁹⁾ Bogdan Stanojević, Naša štampa, NOVA EVROPA, knj. II, br. 13, Zagreb 1921, str. 494.

zadatak na uspostavljanju veze sa revolucionarnim strujama u drugim jugoslovenskim zemljama. Pored toga, sve do pojave RADNIČKI NOVINA, GLAS SLOBODE je uglavnom sam suzbijao oportunističke pojave u našem radničkom pokretu, a naročito ministerijalizam u jednom dijelu radničkog pokreta Hrvatske i Slovenije.

U toku 1917. i 1918. godine na stranicama GLASA SLOBODE tretirani su mnogobrojni i raznovrsni problemi, među kojima su najvažniji bili: problem mira u svijetu, revolucija u Rusiji i revolucionarni događaji koje je ona izazvala, pitanje stvaranja nove internacionale, nacionalno pitanje, posebno pitanje ujedinjenja jugoslovenskih naroda, rat i njegove posljedice, pitanje mobilizacije proletarijata u borbi protiv klasnog neprijatelja i njegovo ujedinjenje itd.

Uticao je revolucija u Rusiji osjećao se još u početku. Novo doba, koje je počelo revolucijom, najavljuje se u listu slijedećim riječima: »Kapitalistički društveni poredak, koji narodima donosi onakve darove kao što je ovaj rat, stoji pred likvidacijom. Sa istoka došli su prvi zruci novoga sunca, koji daje nade da će se ostvariti trajni mir među narodima«⁷⁰⁾. Predstavnici bosansko-hercegovačkog proletarijata među prvima su čestitali ruskom proletarijatu na velikom uspjehu. GLAS SLOBODE donosi pozdrav upućen predsjedniku radničkog i vojničkog vijeća u Petrogradu drugu Čeidzeu, koji glasi: »Socijalistički proletarijat Bosne i Hercegovine, diveći se velikim djelima ruskog radnog naroda i ruske socijalne demokracije, sa Prvomajnske skupštine u Sarajevu, šalje svoj topli socijalistički pozdrav ruskim drugovima i čestita im na njihovom djelu — Velikoj Ruskoj Revoluciji, koja je ideji slobode na čitavom svijetu dala nove snage. Proletarijat BiH se nada, da će ruska socijalna demokracija pripomoći oživljavanju jedinstvene Socijalističke Internacionale, koja će narodima donijeti trajan mir i sretnu budućnost«. Telegram su ispred Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine potpisali Sreten Jakšić i Savo Kapor⁷¹⁾. U GLASU SLOBODE se otvara stalna rubrika posvećena ruskoj revoluciji, a, iako je još postojala vlada Kerenskog, u listu se primjećuje velika simpatija za Lenjina. Kada je izbila oktobarska revolucija, GLAS SLOBODE je na vidan način objavio vijest o tom događaju i iznio program sovjeta. U to vrijeme list je pisao: u Rusiju su uprte oči cijelog svijeta; diktatura proletarijata je nov događaj; prvi put poslije Pariske komune zavladao je radnički režim, ali će petrogradski događaji igrati veću ulogu od Pariske komune, jer su došli u trenutku ratnog užasa, a radnička klasa je brojnija i svjesnija nego onda⁷²⁾; buržoazija zapadnih zemalja ogorčena je zbog pobjede boljševika, ali neka bude ono što se u Petrogradu dogodilo sjajan uvod u veliki i odlučan boj između rata i mira⁷³⁾. GLAS SLOBODE je s oduševljenjem pisao o oktobarskoj revoluciji. U njemu su redovno štampane vijesti, ponekad preštampani članci iz njemačkih i drugih socijalističkih no-

⁷⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁷¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁷²⁾ GLAS SLOBODE, br. 28, 17. novembra 1917. godine.

⁷³⁾ GLAS SLOBODE, br. 29, 21. novembra 1917. godine.

vina, koji su uvijek odisali simpatijama i nadom da će oktobarska revolucija uspjeti.

Pod uticajem ruske revolucije, »koja je jednim silnim zamahom stavila pitanje demokratizacije u svim državama na dnevni red«, list iznosi svoje stanovište i stanovište Stranke zahtijevajući »povraćanje ustavnosti i radikalnu demokratsku ustavnu reformu kao glavni zadatak saborskog rada, putem koje bi sabor postao pravo narodno predstavništvo za zastupanje narodnih interesa u ovome velikome vremenu«⁷⁴). I u slijedećim brojevima lista donose se članci u kojima se zahtijeva »demokracija i ustavnost«, što nam govori da je list, kao i u predratnom periodu, rješenju ustavnog pitanja pridavao veliki značaj. U to vrijeme GLAS SLOBODE je posvetio dosta prostora obavještavanju javnosti o toku rada Socijalističke konferencije u Stokholmu. Obračunu sa Drugom internacionalom i isticanju potrebe za formiranje nove, na novim osnovama stvorene internacionale GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju. Kada je to dovelo do pristupanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine cimervaldskom pokretu, GLAS SLOBODE je jednim proglasom obavijestio radni narod Bosne i Hercegovine. U tom proglasu, pored ostalog, stoji: »Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine zastupa principe internacionalnog socijalizma. Borbeno sredstvo Zimmervaldske Internationale — a to je proleterska klasna borba — u borbi za demokratski mir na osnovu formule ruske revolucije koja nije ništa drugo nego borba za Socijalizam, u isto su vrijeme sredstvo bosansko-hercegovačke Socijalne Demokratije«⁷⁵). Time je i formalno potvrđena revolucionarna orijentacija stranke i njenog organa GLASA SLOBODE.

Vidno mjesto na stranicama lista zauzimali su napisi o izgledima za skorí završetak rata i nadi da će se na sve, pa i na jugoslovenske narode prilikom ujedinjenja primijeniti načelo samoopredjeljenja. Dosta se pisalo o načelu samoopredjeljenja uopšte, ujedinjenja jugoslovenskih naroda i balkanskoj federaciji. GLAS SLOBODE je bio na stanovištu potpunog ujedinjenja Jugoslovena, ali o jedinstvu, njegovoj potrebi i načinu njegovog ostvarenja tokom 1917. godine govori se još neodređeno. »Mi se za ostvarenje jedinstva Jugoslovena pouzdajemo u snagu samoga jugoslovenskog naroda i u evropsku radničku klasu i Socijalističku Internacionalu«, kaže se u uvodnom članku GLASA SLOBODE od 3. oktobra 1917. godine. Tom problemu list je posvetio mnogo više pažnje 1918. g. U GLASU SLOBODE se uglavnom ističe misao da proletarijat mora formirati svoju sopstvenu politiku, svoj front u odnosu na buržoaziju i da ne može biti zajedničke politike u sprovođenju ujedinjenja⁷⁶). Za nacionalno pitanje javio se naročít interes, jer su narodi Bosne i Hercegovine bili posebno zainteresovani za njegovo rješenje. U tom pogledu u listu se osjeća izvjestan zaokret ulijevo. Tome su, pored ostalog, mnogo doprinijeli članci Filipa Filipovića objavljeni u GLASU SLO-

⁷⁴) GLAS SLOBODE, br. 3, 14. jula 1917. godine (Za demokratizaciju).

⁷⁵) GLAS SLOBODE, br. 1, 3. januara 1918. godine.

⁷⁶) GLAS SLOBODE, br. 17, 27. februara 1918. godine.

BODE marta i aprila 1918. godine. U prvoj seriji tih članaka Filip Filipović je pisao o socijalističkoj internacionali i ratu⁷⁷⁾, a u drugoj o načelu samoopredjeljenja naroda⁷⁸⁾. Naročito su značajni oni članci u kojima se kritikuje stav austromarksista prema nacionalnom pitanju. Filip Filipović je u tim člancima razvio osnove socijalističke teorije nacionalnog pitanja, ukazao na to da je svjetski rat podstakao nacionalne pokrete i iznio misli Marksa i Prudona o samoopredjeljenju naroda. Posebno se osvrnuo na knjigu Karla Renera »O borbi austrijskih nacija oko države«, u kojoj je autor razvio teoriju rješavanja nacionalnog pitanja u Austro-Ugarskoj putem formiranja tzv. nacionalno-kulturnih autonomija⁷⁹⁾.

GLAS SLOBODE je prenosio vijesti domaćih i stranih novina o namjerama Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini. Dosta pažnje u listu posvećeno je raskrinkavanju politike mađarskih državnika koji su nastojali da se bosansko-hercegovačko pitanje riješi na taj način što bi se Bosna i Hercegovina pripojila Mađarskoj. U vezi s tim list je oštro napadao konzervativnu politiku aga i begova, koji su nastojali vezati sudbinu Bosne i Hercegovine za Mađarsku.

Pred završetak rata na stranicama GLASA SLOBODE sve se više pojavljuju napisi čiji su se autori bavili problemom ujedinjenja Jugoslovena. List je zastupao stav da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da jugoslovenski proletarijat teži njihovom ujedinjenju i da on svoju politiku, u vezi s tim, temelji na klasnoj borbi i samostalnoj politici. Zato se GLAS SLOBODE veoma aktivno zalagao za koncentraciju i zajedničko istupanje jugoslovenskih socijalističkih stranaka. Naime, pred socijalističke stranke postavilo se pitanje zajedničkog rada i zauzimanja zajedničkog stanovišta prema svim aktuelnim pitanjima, među kojima je od posebnog značaja bilo pitanje učešća u buržoaskom parlamentu. U vezi s tim došlo je do socijalističke konferencije u Zagrebu 6. oktobra 1918. godine. Toj konferenciji prisustvovali su predstavnici socijaldemokratskih stranaka Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine zastupali su Sreten i Jovo Jakšić i Franjo Raušer. Vođstva socijaldemokratskih partija Slovenije i Hrvatske su na ovoj konferenciji odlučila da preko svojih predstavnika sarađuju s buržoaskim strankama u Narodnom vijeću SHS i u njegovim organima. »Na osnovu toga, socijaldemokratski predstavnici su ušli u Narodno vijeće SHS, i u pokrajinske vlade, a Vitomir Korać je kasnije stupio i u prvu jugoslovensku vladu kao ministar. Takva krajnje oportunistička orijentacija — poznata u međunarodnom radničkom pokretu pod nazivom »ministerijalizam« — izazvala je protivljenje socijalista Bosne i Hercegovine i levice u Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije«⁸⁰⁾. Socijaldemokratska stranka Bosne i Herce-

⁷⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 20, 21, 22, 23, 24, 9—23. marta 1918. godine.

⁷⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 27, 29, 30, 6—17. aprila 1918. godine.

⁷⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 29. i 30, 1918. (Renерово samoopredjeljenje naroda).

⁸⁰⁾ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 30, 31.

govine je na ovoj konferenciji predložila svoju rezoluciju u kojoj se, poslije isticanja načela samoopredjeljenja naroda, kaže: »Polazeći sa ovoga gledišta i zauzimajući stanovište prema nacionalnim problemima evropskog Jugoistoka (Balkana i Slovenskog Juga), Jugoslovenske Socijaldemokratske Partije izjavljuju se za Balkansku Federativnu Republiku, u koju će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena Jugoslovenska nacija, ući u Federativnu Zajednicu sa ostalim Balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima, i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije«⁸¹).

Poraz Austro-Ugarske, koji je pružao velike izgleda da će se ostvariti težnje jugoslovenskih naroda, dočekao je GLAS SLOBODE s oduševljenjem. Povodom toga, u uvodnom članku lista kaže se: »Mi radnici na Slovenskom Jugu, bili smo ne samo socijalno, već i nacionalno zarobljeni. Sada je kucnuo čas nacionalne slobode. Austrija, koja nas je bila nacionalno zarobila, propala je«⁸²). Isti broj lista donosi vijest o obrazovanju vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, od koje zahtijeva uređenje narodne prehrane, rješavanje problema nezaposlenih, regulisanje radničkog zakonodavstva u državnim preduzećima, proklamovanje slobode štampe, slobode sastajanja i udruživanja i zahtjev za što brže raspisivanje izbora za jugoslovensku konstituantu. GLAS SLOBODE je s pravom zahtijevao i očekivao od domaće buržoazije da će ta pitanja riješiti, iako je od početka imao negativan stav prema narodnim vijećima, jer »narodno vijeće nije konstituenta, nego savez, blok ili koncentracija buržoaskih političkih partija i grupa«⁸³). U to vrijeme GLAS SLOBODE se angažuje u borbi protiv ministerijalizma u našem radničkom pokretu. Članci upereni protiv Vitomira Koraća i polemike sa zagrebačkom SLOBODOM dali su određen doprinos borbi lijevog krila radničkog pokreta Hrvatske.

Osim spomenutih, u toku 1917. i 1918. godine i seljačko pitanje bilo je u centru pažnje GLASA SLOBODE. List donosi dosta vijesti o rješavanju agrarnog pitanja u Rusiji, piše o seljačkim pokretima kod nas i izjašnjava se za rješavanje kmetskog pitanja na boljševički način⁸⁴).

U toku 1918. godine GLAS SLOBODE je pokazao veliko interesovanje za prilike u mladoj Sovjetskoj Republici i za njen opstanak. Protiv Sovjetske Republike okupile su se sve kontrarevolucionarne snage — unutrašnji i spoljni neprijatelji, veleposjednici, kapitalisti, carski generali i imperijalističke vlade stranih država. U svojoj borbi protiv snaga međunarodnog imperijalizma Sovjetska Rusija nailazila je na najtoplije saosjećanje, političku i moralnu podršku radničke klase, radnog seljaštva i napredne inteligencije sviju zemalja. Takvu podršku Sovjetskoj Rusiji pružao je i bosansko-hercegovački radnički

⁸¹) GLAS SLOBODE, br. 87, 6. XI 1918. godine.

⁸²) GLAS SLOBODE, br. 86, 2. novembra 1918. godine.

⁸³) GLAS SLOBODE, br. 83, 23. oktobra 1918. (Jugoslovensko pitanje i socijalna demokratija).

⁸⁴) Vlado Strugar, Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918., Zagreb 1962, str. 140.

pokret pomoću svog organa GLASA SLOBODE. U listu se pojavljuje i posebna rubrika koja je bila posvećena događajima u Rusiji. GLAS SLOBODE je u to vrijeme, povodom intervencionističkih planova država Antante, pisao da »intervencija u Rusiji neće biti laka ni ugodna kao proljetnja šetnja«⁸⁵ i da će se Antanta iz Rusije »vratiti razbijena nosa jer se ruski narod naučio boriti protiv tirana«⁸⁶). Donoseći mnogobrojne napise o proleterskom režimu u Rusiji i pokazujući prema njemu iskrene i otvorene simpatije, GLAS SLOBODE je isticao od kolikog je značaja pobjeda oktobarske revolucije za pobjedu socijalističkih revolucija u drugim evropskim zemljama. Prva godišnjica oktobarske revolucije u Rusiji pozdravljena je u GLASU SLOBODE riječima: »Pozdravljajući ruske drugove na dan godišnjice njihove pobjede, koja je radnicima svih zemalja, pa i nama, dala silan impuls da u svom narodu i u svojoj zemlji zastupaju principe Socijalističke Internacionale, mi se radujemo što će ta socijalistička pobjeda ostati trajna. Jer njihova pobjeda i naša je pobjeda!«⁸⁷) Moralnu podršku u borbi Sovjetske Rusije protiv strane intervencije i veliko oduševljenje za svaku njenu pobjedu GLAS SLOBODE će, kako ćemo vidjeti, nastaviti do konca 1920. godine. Tu podršku, kad je bila u pitanju strana intervencija, list će nastaviti i poslije njegovog prelaska u ruke reformista — centru-maša 1921. godine.

Iako smo se u dosadašnjem izlaganju ukratko dotakli najvažnijih pitanja koja su zauzimala najistaknutije mjesto na stranicama GLASA SLOBODE, to ne znači da list nije posvetio dovoljno pažnje i drugim pitanjima koja su se direktno ticala životnih uslova radnog naroda. U ovom ratnom periodu, kad je većina radnog naroda oskudijevala u najpotrebnijim životnim namirnicama i kada je pojedine krajeve zahvatila glad, GLAS SLOBODE je prvi podigao glas u cilju zaštite najsiromašnijih slojeva naroda. U njemu se, u posebnoj rubrici, iznosi situacija u prehrani, podjeli prehrambenih artikala, a naročito razotkriva i osuđuje korupcija, koja se tom prilikom razvila. List zahtijeva pravednu podjelu hrane, rekviriranje nagomilanih životnih namirnica od bogataša i špekulanata i zavođenje kontrole cijena za sve životne namirnice⁸⁸).

Posebnu ulogu imao je GLAS SLOBODE u obnovi rada političkih i sindikalnih organizacija radničke klase Bosne i Hercegovine za vrijeme rata i poslije njegovog završetka. Jedan od glavnih razloga ponovnog pokretanja lista jeste taj što se smatralo da je on najpodesnije sredstvo u mobilizaciji radničke klase.

1919. godina donijela je radničkom pokretu Bosne i Hercegovine nove zadatke. Ističući velike uspjehe koje je postigao radnički pokret Bosne i Hercegovine i činjenicu da su radnički pokreti u Hrvatskoj i Sloveniji ojačali svoje socijalističke pozicije, u GLASU SLOBODE se kaže da su tako stvoreni preduslovi ujedinjenja radničkih pokre-

⁸⁵) GLAS SLOBODE, br. 63, 14. VIII 1918. (Pohod protiv revolucije).

⁸⁶) GLAS SLOBODE, br. 66, 24. VIII 1918.. (Antanta i Rusija).

⁸⁷) GLAS SLOBODE, br. 87, 6. XI 1918. godine.

⁸⁸) GLAS SLOBODE, br. 14, 20. januara 1919. godine.

ta. Dalje se ističe da se i jugoslovenski radnički pokret mora spremiti na velika djela, koja će moći izvršiti »samo onda ako on u suštini bude socijalistički, ako iz svoje sredine očisti sve socijalsocijalističke i štreberske elemente, ako uspostavi najtješnje veze sa ostalim cimervaldskim partijama i ako postane jedna čestica velike svjetske, cimervaldske partije, koja će voditi svjetsku socijalnu revoluciju«⁸⁹). Kao najvažnije zadatke u novoj godini, pored ujedinjenja radničkih pokreta, list u istom članku ističe revolucionarno rješenje agrarnog pitanja, uređenje države na demokratskim osnovama, suzbijanje militarističke politike, zaštitu balkanskih naroda od imperijalističke politike itd. Naročito se naglašava da će »uporedo sa guranjem jugoslovenske nacionalne revolucije na lijevo« jugoslovenska socijalna demokratija raditi na propagiranju ideje komunizma u jugoslovenskom narodu. Propagiranje te ideje i borba za onakvo ujedinjenje radničkog pokreta koje je dovelo do stvaranja KPJ bio je jedan od glavnih zadataka lista u prvoj polovini 1919. godine.

U ovo vrijeme sve su češći napisi u kojima se iznosi položaj radnog naroda u novostvorenoj državi i u kojima je osuđivana unutrašnja i spoljna politika jugoslovenske buržoazije. Iznoseći stanje u svijetu i u Jugoslaviji poslije završetka rata i posljedice privredne krize, koja je uglavnom pogodila narodne mase, GLAS SLOBODE o politici domaće buržoazije piše: »I kada naša buržoazija, u suprot sve bijede naroda, nastavlja svoje eksploatatorske i ratničke metode, mi joj dovikujemo: pljačkaj, bogati se, izazivaj ratne sukobe, ali — prije no što možda i mi mislimo — : u tom znaku propašće!⁹⁰) Kako se vidi, GLASU SLOBODE nije trebalo dosta vremena da bi osjetio prave namjere domaće buržoazije i reagovao na njih.

U Bosni i Hercegovini, jednoj od najzaostalijih pokrajina u novostvorenoj državi, društveno-ekonomske, nacionalne i vjerske suprotnosti ispoljavale su se u najoštrijem vidu. Zbog toga je zadatak lista bio veoma složen i odgovoran. Nije bilo lako uvijek i na vrijeme zauzeti odgovarajući stav prema događajima, koji su se brzo smjenjivali. Ipak, i pored svih teškoća, reagovanje GLASA SLOBODE na unutrašnje i vanjske događaje bilo je pravovremeno.

Jedan od najvažnijih zadataka GLASA SLOBODE u prvoj polovini 1919. godine bilo je istupanje u cilju zaštite interesa radničke klase od eksploatatorske politike domaće buržoazije. Pri tome se, ipak, nije zaboravljala i njegova internacionalna zadaća, koja se sastojala u stalnoj podršci borbe evropskog proletarijata, a naročito proletarijata u Njemačkoj i Mađarskoj. Ovo vrijeme je za radnički pokret Bosne i Hercegovine bilo od posebnog značaja. Zajedno sa Srpskom socijaldemokratskom strankom, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine bila je na čelu borbe za ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta. Puno angažovanje GLASA SLOBODE u propagiranju toga ujedinjenja i isticanju njegovog značaja predstavlja značajan doprinos lista. On donosi sve odluke, diskusije i

⁸⁹) GLAS SLOBODE, br. 1, 2. januara 1919. godine.

⁹⁰) GLAS SLOBODE, br. 4, 7. januara 1919. godine.

obavještenja u vezi sa mjestom i dnevnim redom predstojećeg kongresa. Istaknuto mjesto u listu zauzima diskusija o pitanjima aktuelnim za radnički pokret u Jugoslaviji, koja se razvija pred Kongres ujedinenja. O Kongresu ujedinenja u GLASU SLOBODE se govori kao o velikom djelu pred kojim stoji jugoslovenski proletarijat. U jednom od članaka iz toga vremena zaključuje se da će ideja vodilja nove partije biti ono gledište na kojem stoji »elita i predborci evropskog proletarijata, koji svojom energičnom borbom kopaju grob kapitalističkom društvu«⁹¹⁾. Borba za takvo ujedinenje jugoslovenskog proletarijata, koje će dovesti do stvaranja jedinstvene revolucionarne partije, ocijenjena je u GLASU SLOBODE kao ostvarenje nada bosansko-hercegovačkog i čitavog jugoslovenskog proletarijata.

I u ovom periodu, kao i ranije, uložiti socijalističke štampe pridavan je veliki značaj. O tome se u Prijedlogu rezolucije o štampi, pripremljenoj za Kongres ujedinenja, pored ostalog, kaže: »... štampa treba da borbu radničke klase upravlja u pravcu koji jedino vodi njenu oslobođenju i tako i oslobođenju cjelokupnog čovječanstva...« i da ona ima poseban zadatak u nerazvijenim zemljama⁹²⁾. Zbog toga je nastojanje da se list održi bio uvijek jedan od najvažnijih zadataka Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Borba za opstanak lista bila je naročito teška u toku 1917. i 1918. godine. U to vrijeme rijetko ćemo naići na broj GLASA SLOBODE koji nije, manje ili više, podvrgnut cenzuri. Cenzura je bila naročito oštra u 1918. godini. Tako je svih 85 brojeva, koliko ih je izašlo do početka novembra 1918. godine, cenzurisano, a samo u prvih 30 cenzurisano je 161 članak. Prazan prostor na stranicama lista bio je česta pojava.

Do 1914. godine GLAS SLOBODE je štampan ćirilicom i latinicom, ali u toku rata svim listovima štampanim ćirilicom zabranjeno je izlaženje. Od 17. oktobra 1917. godine GLAS SLOBODE je jedini list u Bosni i Hercegovini koji je štampan ćirilicom i latinicom. Prethodno je u listu organizovana anketa pretplatnika koji su se u većini izjasnili da se list štampa i jednim i drugim pismom. I u ovo vrijeme za održavanje lista kupljeni su dobrovoljni prilozi. Tako je do početka 1918. godine prikupljeno za list oko 12.000 kruna. Najveći tiraž koji je list postigao u ovom periodu iznosio je 4.000 primjeraka.

Komunistički period — GLAS SLOBODE od aprila 1919. do konca 1920. godine

Poslije Kongresa ujedinenja, aprila mjeseca 1919. u Beogradu, GLAS SLOBODE je postao i jedan od organa novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). On je ujedno, kao i ranije, bio i sindikalni i partijski organ.

⁹¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 55, 8. marta 1919. godine.

⁹²⁾ GLAS SLOBODE, br. 82, 10. aprila 1919. godine.

Ovaj period, koji je poznat kao period poleta revolucionarnog radničkog pokreta, karakterišu oštri klasni sukobi, koji su trajali sve do konca 1920. godine. Zbog toga su se i pred GLAS SLOBODE postavljali mnogo teži zadaci. Ali, već u početku list je došao pod udar reakcije. Naime, uoči Prvog maja 1919. godine, pod izgovorom da se priprema prevrat, pritisak režima na radnički pokret Bosne i Hercegovine bio je pojačan. Kad je zabranjena proslava Prvog maja, Partija je organizovala protestni generalni štrajk 30. aprila iste godine. To je poslužilo kao razlog za raspuštanje partijskih i sindikalnih organizacija. U isto vrijeme zabranjen je i GLAS SLOBODE. Naredni broj lista izašao je tek 23. juna 1919. godine.

I pored toga što je listu i dalje prijetila stalna opasnost od cenzure i zabrane, on je nastavio nepoštednu kritiku postojećeg stanja u Jugoslaviji. GLAS SLOBODE je naročito uperio oštricu protiv neodgovorne politike domaće buržoazije, koja snosi glavnu krivicu za veliku skupoću i oskudicu životnih namirnica. Unutrašnju situaciju u zemlji GLAS SLOBODE naziva opštim haosom i zahtijeva da se »Narodno predstavništvo kao i ministarstva koja proističu iz njega, pošto nisu u stanju da nas izvuku iz haosa, povuku, pa neka sam narod na opštim izborima rekne svoju riječ«⁹³). Znatan dio prostora do konca 1919. godine list je posvetio pitanjima organizacionog učvršćenja i omasovljenja novoformirane partije.

U ovom periodu, koji traje do konca 1920. godine, stil pisanja i način izražavanja, u napisima koji su bili upereni protiv reakcionarne politike domaće buržoazije dosta se razlikuje od ranijeg. Mnogi članci su u stvari pravi napadi i oštrice uperene protiv takve politike. Jugoslaviju list naziva monarhističkom, militarističkom, birokratskom, policijskom i reakcionarnom državom. Politici jugoslovenske buržoazije GLAS SLOBODE suprotstavlja snagu proletarijata, »koji je spreman da svom svojom snagom brani svoja prava i opstanak svojih organizacija«⁹⁴).

Jedan od najvažnijih zadataka Partije u ovo vrijeme bile su pripreme za opštinske izbore, koje su počele koncem 1919. godine, i učešće u izbornoj borbi. U tim pripremama veliku ulogu odigrala je socijalistička štampa, a u Bosni i Hercegovini GLAS SLOBODE. Još koncem 1919. godine u listu se počinju objavljivati opširne rasprave o parlamentarizmu uopšte, a posebno o njegovom značaju u borbi radničke klase. Tako je početkom 1920. godine u GLASU SLOBODE, u nekoliko nastavaka, izašla jedna rasprava pod naslovom: Parlamentarizam u šadanjem istorijskom momentu, čiji je autor, po svoj prilici, bio Dragiša Lapčević. Završavajući ovu raspravu, autor zaključuje: »... i zato mora biti naša odluka: odlučno u izbornu borbu sa ciljem da prebrojimo pristaše naših revolucionarnih principa, a uz to u punoj spoznaji da još uvijek i parlamentarizam predstavlja neko borbeno oružje za proletarijat, pa makar to oružje i bilo jedno od mnogih i jedno od oružja drugog reda«⁹⁵).

⁹³) GLAS SLOBODE, br. 156, 19. septembra 1919. godine.

⁹⁴) GLAS SLOBODE, br. 22, 4. februara 1920. godine.

⁹⁵) GLAS SLOBODE, br. 1, 2. januara 1920. godine.

U istom cilju objavljen je u GLASU SLOBODE 26. februara 1920. u nekoliko nastavaka, i članak Mobilizacija obespravljenih, u kojem se govori o potrebi mobilizacije proleterskih masa grada i sela u zajednički front nasuprot mobilizaciji reakcije u Jugoslaviji. Ovakvi napisi u listu nisu bili samo velika pomoć u okupljanju pristaša, nego i velika pomoć u teoretskom pogledu. Oni su u ono vrijeme pomogli da se objasni uloga i značaj parlamentarne borbe za radnički pokret. Ovi članci predstavljaju početak diskusije o partijskoj taktici, koja se razvila pred Vukovarski kongres.

Činjenica da je GLAS SLOBODE imao zadatak da zastupa interese cjelokupnog jugoslovenskog proletarijata i vrlo živa revolucionarna aktivnost u zemlji uzrok su velike angažovanosti lista tokom 1920. godine. Osim doprinosa izbornoj borbi početkom 1920. godine, GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju kritikovanju politike građanskih partija i suprotstavljanju pokušajima socijaldemokrata oko lista ZVONO da razbiju jedinstvo radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Ne zapostavljajući svakodnevne obaveze, list je, ipak, u ovo vrijeme najviše prostora ustupio zadacima vezanim za predstojeći Vukovarski kongres. Od polovine februara 1920. godine u listu je otpočela vrlo živa pretkongresna diskusija i polemika o raznim pitanjima aktuelnim za radnički pokret. Ta diskusija je otvorena člankom Partijska pitanja, koji je objavljen 16. februara 1920. godine. Od tada, a naročito od momenta kada je u listu objavljen saziv kongresa i dnevni red, ta diskusija uzima sve više maha. Istina, ona je neko vrijeme prekinuta zbog generalnog štrajka željezničara aprila 1920. godine i prvomajskih demonstracija, koje su zahvatile Jugoslaviju. Tim događajima GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju sve do konca maja. Početkom juna pretkongresna diskusija je ponovo počela raspravom Jove Jakšića O akcionom programu Partije, koja je objavljena u osam nastavaka. U ovoj diskusiji, organizovanoj u GLASU SLOBODE, učestvovali su i Sreten Jakšić, Sima Marković, Filip Filipović, Zdravko Todorović, Vaso Srzentić, Živko Topalović i drugi. U napisima pomenutih autora obuhvaćeni su najvažniji problemi aktuelni za naš i međunarodni radnički pokret. Tu se, prije svega, ističu stavovi i mišljenja o partijskoj taktici, programu i statutu, ruskoj revoluciji, mogućnostima svjetske revolucije, a naročito mišljenja o mogućnostima revolucije u Jugoslaviji u to vrijeme. Na ovu pretkongresnu diskusiju nadovezuje se i diskusija na Vukovarskom kongresu, koja je objavljivana u listu sve do polovine avgusta 1920. godine. U ovoj diskusiji došli su do izražaja različiti stavovi i mišljenja istaknutih predstavnika našeg radničkog pokreta o najvažnijim pitanjima partijskog programa i partijske taktike. Na osnovu tih razlika, koje su se pojavile još ranije, došlo je do otvorenog sukoba lijevog revolucionarnog i desnog reformističkog krila u našem radničkom pokretu. Objavljeni članci i rasprave u vezi sa Vukovarskim kongresom predstavljaju dragocjen materijal za proučavanje ovoga perioda u istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta. Donoseći takve članke i rasprave, GLAS SLOBODE je pružio značajan doprinos unapređenju socijalističke misli u našoj zemlji.

Poslije Vukovarskog kongresa, na kojem je revolucionarno krilo odnijelo pobjedu nad reformistima, centrumaši iz Srbije i Bosne i Hercegovine povelili su otvorenu akciju protiv Partije. Najistaknutiji sljedbenici reformističkog krila u Bosni i Hercegovini nalazili su se na odgovornim mjestima u ranijem Pokrajinskom izvršnom odboru Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i u redakciji GLASA SLOBODE. Zbog toga, a na osnovu odredaba novoga Statuta Partije, došlo je u julu 1920. godine do likvidacije Pokrajinskog izvršnog odbora i do formiranja Likvidacionog pokrajinskog izvršnog odbora KPJ za BiH i Crnu Goru. U isto vrijeme birana je i nova redakcija GLASA SLOBODE⁹⁶⁾. Tako je prvi puta otkako postoji list došlo do korpjenite promjene u njegovoj redakciji.

U novim uslovima i pred novim zadacima list su mogla voditi samo ona lica koja su se podvrgavala partijskoj disciplini i partijskim interesima. Još pred Vukovarski kongres zaprijetila je opasnost da se GLAS SLOBODE pretvori u organ koji će služiti interesima pojedinaca i koji će uglavnom izražavati stavove i mišljenja reformističkog krila. Promjene u redakciji imale su veliki uticaj na stav i pisanje lista do konca 1920. godine. One su konačno pretvorile GLAS SLOBODE u prvi komunistički list.

Poslije ovih događaja GLAS SLOBODE se najviše angažuje u izbornoj borbi. U vezi s tim u listu se donosi niz napisa uperenih protiv politike građanskih partija, a naročito protiv Radikalne partije i njenog organa SRPSKE RIJEČI. Zapaženo mjesto do konca septembra zauzimaju i izvještaji sa Drugog kongresa Komunističke internacionale u Moskvi.

U listu je potpuno nestalo ranije neodlučnosti i kolebljivosti. Odlučnost izbija iz skoro svakog broja GLASA SLOBODE objavljenog do konca 1920. godine. Tako se u jednom od brojeva iz tog vremena kaže: »Prihvatite smjelo i odvažno borbu koju vam vaši eksploatatori nameću, i znajte da, ako se sami ne branite, niko drugi vas neće braniti! Delo oslobođenja radnika je delo samih radnika, veli naš veliki učitelj Karl Marks«⁹⁷⁾. U ovo vrijeme, u vrijeme priprema za izbore, GLAS SLOBODE donosi niz proglašenja upućenih radnom narodu, a posebno seljacima. To svakako proizlazi iz opšte politike KPJ prema selu i težnje da se predstojeći izbori za Konstituantu iskoriste za učvršćenje saveza radnika i seljaka. U tom pogledu i GLAS SLOBODE je dao određen doprinos. Karakterističan je, u vezi s tim, jedan članak u kojem se, poslije isticanja potrebe rada na selu, kaže: »Agitatori naše partije moraju poplaviti sela i tamo odneti svetle luče komunističkog učenja. Naše učenje — kao klasno učenje potištenih — naići će na razumevanje kod seljaka... i kada komunističke ideje osvoje seljačke mase, kao što su

⁹⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 148, 16. jula 1920. god. (za glavnog urednika postavljen je Života Milojković, za članove redakcije Vasa Srzentić i Dragan Golub, a za administratora Stjepan Dušak).

⁹⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 143, 9. jula 1920. godine.

osvojile varoške, tada će udruženi radnici i seljaci, poput ruske radničke i seljačke revolucije, doći do potpunog i neokrnjenog prava da uživaju plodove svoga rada i istinske slobode⁹⁸). Neposredno pred izbore list otvoreno poziva u borbu protiv kapitalista i za preuzimanje vlasti od strane sovjeta radnika, seljaka i vojnika⁹⁹).

Poslije završenih izbora, na kojima je KPJ postigla veliki uspjeh, GLAS SLOBODE obavještava javnost o izbornim rezultatima, donosi napise o buržoaskoj demokratiji, sastavu Konstituante itd., ali najviše prostora u listu posljednjih desetak dana 1920. godine zauzimaju izvještaji o štrajku rudara u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Teror nad rudarima izazvao je revolt radničke klase, koji je jasno izražavan i u GLASU SLOBODE.

Ne zapostavljajući svoju internacionalnu dužnost, GLAS SLOBODE je i u ovom periodu s oduševljenjem pozdravio svaku pobjedu Crvene armije nad unutrašnjim i spoljnim neprijateljem. »Pred navalom Crvenih armija ruskih radnika i seljaka, oduševljenih za svoju Revoluciju i rešenih da odbrane njene tekovine, popuštaju, krhaju se i raspadaju svi frontovi s kojima su utopljenici sa lađe carističkog režima uz obilatu pomoć svjetske reakcije, htjeli da stvore gvozdeni обруч s čijim bi stezanjem ugušili Revoluciju«, pisalo je u GLASU SLOBODE od 9. januara 1920. godine. U GLASU SLOBODE povedena je akcija za sklapanjem mira sa Sovjetskom Rusijom. U listu je jedno vrijeme, u toku 1920, postojala i posebna rubrika pod naslovom: »Za mir sa Sovjetskom Rusijom«. GLAS SLOBODE se nije samo odlučno suprotstavljao kontrarevolucionarnim pokušajima strane buržoazije protiv Sovjetske Rusije nego i takvim pokušajima jugoslovenske buržoazije. Od domaće buržoazije se zahtijeva neodložno sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom. »Mi to tražimo u ime celokupnoga radnoga naroda naše zemlje, u ime svijui radnika i seljaka Jugoslavije¹⁰⁰), kaže se u GLASU SLOBODE.

I na kraju prikaza ova dva perioda reći ćemo nešto o tehničkom izgledu lista, izvoru informacija i stranim saradnicima u njemu između 1909. i 1920. godine.

Što se tiče tehničkog uređivanja, GLAS SLOBODE je, uglavnom, zadržao za cijelo ovo vrijeme istu formu i unutrašnji raspored rubrika, ali, zavisno od prostora u listu i od vremena u kojem je list izlazio, u njemu su se pojavljivale i nove rubrike. Standardni broj lista sa četiri strane (GLAS SLOBODE je izlazio na 2, 4, 6 i u svečanijim prilikama na 8, 10, 12 strana) imao je, izuzev prve strane, na kojoj su se redovno pojavljivali uvodnici i najvažniji članci, slijedeće rubrike: Politički pregled, Dnevne vijesti, Domaće vijesti, Strukovne vijesti (Sindikalni pregled), a od 1912. godine Komunalna politika, Socijalna politika (Političko-socijalni pregled), Razno i

⁹⁸) GLAS SLOBODE, br. 204, 23. septembra 1920. godine.

⁹⁹) GLAS SLOBODE, br. 242, 8. novembra 1920. godine.

¹⁰⁰) GLAS SLOBODE, br. 161, 31. VII 1920. godine (Rat ili mir sa Sovjetskom Rusijom).

Oglasi. U početku na prvoj, a kasnije na drugoj strani lista bila je posebna rubrika koja se nazivala Podlistak. U toj rubrici su izlazili napisi iz historijata radničkog pokreta, odlomci iz romana, pripovijetke, biografije ličnosti itd. Ta se rubrika zadržala kao redovna sve do 1914. godine, a u toku 1917. i 1918. pojavljuje se povremeno, da bi 1919. i 1920. godine potpuno iščezla. To je svakako došlo kao rezultat sve veće angažovanosti lista i njegove potrebe za prostorom. U vremenu između 1917. i 1920. godine uvode se nove rubrike kao npr.: Iz Rusije, Internacionalni pregled, Iz Partije, Za mir sa Sovjetskom Rusijom, itd. GLAS SLOBODE je imao stalne dopisnike u svim industrijskim i rudarskim mjestima i većim varošicama Bosne i Hercegovine, a posebno u pojedinim strukovnim organizacijama. Ti dopisnici su se, iz razumljivih razloga, vrlo rijetko potpisivali punim imenom i prezimenom.

Najvažniji stavovi i mišljenja o pojedinim pitanjima i u određenim situacijama pojavljivali su se na prvim stranama lista, najčešće u uvodnim člancima, čiji su autori bili glavni urednik lista ili članovi Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke. Zato su ti stavovi u listu uvijek i stavovi Glavnog odbora Stranke.

Jedan od glavnih izvora informacija u GLASU SLOBODE bile su vijesti prenesene iz stranih listova i časopisa, naročito iz austrijske, njemačke, hrvatske i srpske socijalističke štampe. Osim toga, GLAS SLOBODE je imao svoje dopisnike u Beču, Berlinu, Pragu, Beogradu, Zagrebu, Carigradu, Parizu, Budimpešti itd. Naročito se ističe po redovnom slanju izvještaja dopisnik GLASA SLOBODE iz Berlina, koji je od 1911. do 1914. godine redovno slao izvještaje o unutrašnjoj i spoljnoj politici Njemačke, o događajima u zapadnoevropskim zemljama, a posebno o stanju u radničkom pokretu Njemačke. Od 1909. do 1920. godine GLASU SLOBODE kao izvor informacija najviše su koristili: Die Neue Zeit (teoretski organ SDS Njemačke i Druge internacionale), Arbeiter Zeitung (organ SDS Austrije), Vorwärtz (dnevnik SDS Njemačke), Der Kampf (teoretski organ SDS Austrije), Rabotnički vesnik (organ bugarske socijaldemokratske Grupe »tjjesnih«), RADNIČKE NOVINE (organ SDP Srbije), SLOBODNA RIJEČ, SLOBODA, PRAVDA (organi Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije). To su listovi i časopisi koji su vrlo snažno uticali na fizionomiju lista i preko kojih se, posredstvom GLASA SLOBODE, ostvarivao uticaj njemačke socijalističke škole i austromarksizma na bosansko-hercegovački radnički pokret. Osim ovih, GLAS SLOBODE je povremeno prenosio vijesti i druge napise iz slijedećih novina i časopisa: Socijalizmus (mađarska socijalistička revija), l'Humanité (organ Socijaldemokratske partije Francuske), Avanti (organ Socijaldemokratske partije Italije), Komunist (organ Boljševičke partije Ukrajine), Novaja žiznj (Petrograd), Berliner Tagblatt, Leipziger Volkszeitung, La Tribune Russe itd.

S obzirom da se uglavnom radilo o organima radničkih pokreta, navedeni listovi i časopisi su u priložima koje je prenosio GLAS SLOBODE u većini slučajeva tretirali aktualna pitanja iz međunarodnog radničkog pokreta. Pored toga, naročito za vrijeme rata

i neposredno poslije njegovog završetka, neki od ovih organa (Arbeiter Zeitung, Radnički vjesnik, Radničke novine) su se dosta bavili tadašnjom međunarodnom situacijom u Evropi, a posebno na Balkanu.

Uticaj stranih novina i časopisa na GLAS SLOBODE, njegov sadržaj i orijentaciju, u uskoj je vezi sa saradnjom istaknutih ličnosti tadašnjeg međunarodnog radničkog pokreta u GLASU SLOBODE. Ta saradnja je bila dvojaka — posredna i neposredna. Prva vrsta saradnje, koja je bila više zastupljena, ostvarivana je prenošenjem teoretskih rasprava i članaka iz pomenute strane socijalističke štampe, a druga neposrednom saradnjom, odnosno direktnim slanjem priloga za list. Saradnja stranih saradnika u GLASU SLOBODE naročito je uočljiva u periodu od 1910. do 1919. godine. To je i razumljivo ako uzmemo u obzir živu aktivnost i različitost stavova u Drugoj internacionali neposredno pred prvi svjetski rat, probleme pred kojima se našla radnička klasa za vrijeme rata i nove momente koji su nastali za međunarodni radnički pokret poslije izbijanja oktobarske revolucije. Tome treba dodati i činjenicu da su se na čelu bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta nalazili uglavnom mladi i neiskusni ljudi, kojima je u to vrijeme pomoć u teoretskom pogledu bila neophodna. To, opet, ne znači da takve saradnje stranih autora, časopisa i novina nije bilo i kasnije, ali je ona u poređenju sa saradnjom prva dva perioda bila daleko manja.

Kada govorimo o saradnji stranih autora u GLASU SLOBODE, moramo razlikovati autore iz njemačkog, austrijskog, francuskog i drugih radničkih pokreta od autora iz jugoslovenskog radničkog pokreta, koji su mnogo bolje poznavali prilike u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu. Od saradnika jugoslovenskog porijekla u GLASU SLOBODE su, počevši od 1910. godine, najzapaženiji istaknuti predstavnici radničkog pokreta Srbije. Među njima se po broju napisa u GLASU SLOBODE izdvajaju Dimitrije Tucović, Živko Topalović, Dragiša Lapčević i Filip Filipović. Prvi saradnici iz Srbije pojavljuju se u GLASU SLOBODE već koncem 1909. godine. Tu saradnju prvi su pružili Dimitrije Tucović i Dragiša Lapčević. Glavni urednik Sreten Jakšić, koji je i sam bio neiskusn u radu oko izdavanja lista, stalno se obraćao pismima Dimitriju Tucoviću moleći ga da on i druge istaknute ličnosti iz srpskog radničkog pokreta saraduju u GLASU SLOBODE. U jednom od pisama upućenih Dimitriju Tucoviću Sreten Jakšić kaže: »U načelnom materijalu dosta oskudijevamo, a njega se ne može prirediti tako lako kao obične vijesti« ... »ja mislim da Dragiša (Dragiša Lapčević — I. K.) ima dosta vremena, pa recite mu da i on što god napiše, a naročito koji članak o agrarnom pitanju«¹⁰¹⁾. U istom pismu glavni urednik GLASA SLOBODE moli Dimitrija Tucovića da on makar mjesečno šalje po jedan agitacioni članak za GLAS SLOBODE. Preko Dimitrija Tucovića Sreten Jakšić je tražio saradnju i ostalih drugova iz rukovodstva Socijaldemokratske partije Srbije. Apel upućen drugovima iz Srbije

¹⁰¹⁾ AIRP Sarajevo, Fond Dimitrija Tucovića 1913—1918. (fotokopije), pismo Sretena Jakšića Dimitriju Tucoviću od 19. IX 1909.

putem pisama Dimitriju Tucoviću nije ostao bez rezultata. Počevši od 1910. godine, saradnja istaknutih srpskih socijalista u GLASU SLOBODE veoma je zapažena. Ona je neuporedivo veća od slične saradnje iz bilo koje druge susjedne zemlje. Tome su sigurno doprinijele i ranije veze između radničkih pokreta Srbije i Bosne i Hercegovine, a posebno uloga Sretena Jakšića kao glavnog urednika lista. Karakteristično je u tom pogledu pismo Sretena Jakšića Dimitriju Tucoviću od 29. aprila 1910. godine u kojem on, poslije iznošenja raznih teškoća u radu, kaže: »Glavno je ipak kraj svega ovoga, da se ja osvrnem na vašu pomoć sa rukopisima. U Hrvatsku ili gdje na drugu stranu se ne obraćam, jer, brate, nema nigdje susretljivih ljudi kao što ste vi tamo u Beogradu, a na drugoj strani ne raspolazu ni sa silama ni sa vremenom kao vi«¹⁰²). Ove riječi su najbolji dokaz zašto je saradnja socijalista iz Srbije u GLASU SLOBODE bila tako zastupljena. Osim redovnih članaka u prvomajskim brojevima, Dimitrije Tucović je za GLAS SLOBODE napisao niz popularnih članaka o socijalizmu. Autor serije članaka objavljene 1909. i 1910. godine pod naslovom »Šta hoće socijalisti« (tumačenje programa SDS BiH) bio je Dragiša Lapčević. On je u predratnom periodu napisao i nekoliko članaka o agrarnom pitanju i o položaju seljaštva uopšte. Vrijedno je istaći i njegove članke o parlametarizmu, koji su objavljeni u GLASU SLOBODE koncem 1919. i početkom 1920. godine. Međutim, ipak je u GLASU SLOBODE, naročito do 1914. godine, najviše saradivao Živko Topalović. Zapaženi su njegovi članci o putovanju po zapadnoj Evropi i izvještaj sa kongresa Socijaldemokratske stranke Njemačke u Jeni, gdje je prisustvovao kao delegat Socijaldemokratske stranke Srbije i Bosne i Hercegovine. Koncem 1910. i u toku 1911. godine izlazio je u 14 nastavaka članak Živka Topalovića »Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini«. Živko Topalović je aktivno saradivao u GLASU SLOBODE i u vrijeme vrlo žive diskusije pred Vukovarski kongres. O saradnji Filipa Filipovića, koji je za GLAS SLOBODE napisao u toku 1918. godine desetak članaka, rekli smo nešto ranije. Dodaćemo samo da su u tim člancima tretirani problemi nacionalnog ujedinjenja, samoopredjeljenja naroda i kretanja u svjetskoj privredi. Kao i drugi, i Filip Filipović je veoma aktivan saradnik GLASA SLOBODE u vrijeme pretkongresne diskusije 1920. godine, ali to više nije strana saradnja u pravom smislu te riječi, jer je od Kongresa ujedinjenja GLAS SLOBODE bio jedan od zajedničkih organa novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), pa su raniji strani saradnici u novoformiranoj partiji zauzimali najodgovornije položaje.

Neposredna saradnja predstavnika radničkih pokreta Hrvatske i Slovenije, u poredenju sa saradnjom iz Srbije, neuporedivo je manja. Iz prethodnog perioda jedino su zapaženi izvještaji Vilima Bukšega o borbi mađarskog preoletarijata, koje je GLAS SLOBODE prenosio iz SLOBODNE RIJEČI.

¹⁰²) AIRP Sarajevo, isto, pismo Sretena Jakšića Dimitriju Tucoviću od 29. aprila 1910. godine.

S obzirom da je bosansko-hercegovački radnički pokret bio pod velikim uticajem njemačkog i austrijskog radničkog pokreta, u socijaldemokratskom periodu GLASA SLOBODE, do 1919. godine, odštampano je bezbroj teoretskih članaka najistaknutijih vođa austrijske i njemačke socijaldemokratije. U većini slučajeva to su bili članci preneseni iz teoretskih organa socijaldemokratskih partija Njemačke i Austrije. Među tim saradnicima naročito se ističu: Karl Kaucki, Karl Renner, Viktor Adler, August Bebel, Oto Bauer, Fridrih Lasal, Roza Luksemburg, Vilhelm Libkneht, Maks Adler i drugi. Osim istaknutih ličnosti austrijske i njemačke socijaldemokratije ističu se i saradnici iz drugih radničkih pokreta. Među njima su najpoznatiji Anton Panekuk, Emil Vandervelde, Žan Žores, Pol Lafarg i drugi. Vidno mjesto zauzimaju i saradnici iz Bugarske i Rusije (Georgi Kirkov, Stojan Minjev, Janko Sakazov, Dušan Blagojev, Martov, Steklov itd.), a u 1920. godini Lenjin, Radek, Zinovjev itd. Kako vidimo, to su ne samo istaknuti predstavnici pojedinih radničkih pokreta nego i istaknuti predstavnici i teoretičari Druge internacionale. Od pomenutih stranih autora, saradnika u GLASU SLOBODE, pored napisa o klasnoj borbi, sindikalnom pokretu, socijalističkom vaspitanju itd., posebno se u predratnom periodu ističu napisi: Rat i internacionala, Socijalna demokratija i zakonitost (iz 1912. godine), Marks i Engels (iz 1913. godine), Oslobođenje nacija (iz 1917. godine) i Dva svijeta (iz 1918. godine) od Karla Kauckog; Klasa protiv klase (iz 1912. godine) od Martova; Austrija i Jugosloveni (iz 1913. godine) od Karla Rennera; govori o spoljnoj politici održani u Austrougarskom parlamentu (iz 1913. godine) od Viktora Adlera i Franca Soukupa; Socijalizam i rat (iz 1913. godine) od Žana Žoresa; O sindikatima (iz 1913. godine) od Augusta Bebela; Nacionalizam buržoazije (iz 1913. godine) od Dušana Blagojeva; Ukidanje svojine (iz 1913. godine) i Radnici i socijalistička nauka (iz 1914. godine) od Antona Panekuka; Klasna borba (iz 1914. godine) od Vilhelma Libknehta; Internacionala za mir (iz 1917. godine) od Maksa Adlera; Oslobođilački mir (iz 1917. godine) od Ota Bauera; Izgledi svjetske revolucije (iz 1920. godine) od Šarla Ropora itd. To su samo neki od velikog broja napisa pomoću kojih se ostvarivao uticaj teoretičara Druge internacionale na bosansko-hercegovački radnički pokret. Neki od njih, kao npr. Karl Kaucki, nastavili su tu saradnju i u posljednjem periodu izlaženja GLASA SLOBODE od 1921. do 1929. godine.

I u ovom periodu, kao i pod austrougarskom okupacijom, list je morao izdržati velike teškoće. Položaj radničke štampe naročito je pogoršan uvođenjem preventivne cenzure januara 1919. godine. Koliko je neuporedivo više ta cenzura uperena protiv radničke štampe najbolje se vidi iz činjenice da je GLAS SLOBODE u 1919. godini zaplijenjen 34 puta, dok su svi ostali listovi u isto vrijeme zaplijenjeni 29 puta¹⁰³). I pored tih teškoća, radničkoj klasi Bosne i Hercegovine uspjelo je održati GLAS SLOBODE kao dnevnik sve do

¹⁰³) Branko Obućina, Bilten bibliotekara BiH i Narodne biblioteke, br. 3—4. god. V, Sarajevo 1959, str. 20.

konca 1920. godine. Tiraž lista u ovo vrijeme iznosio je oko 6.000 primjeraka¹⁰⁴). List se izdržavao od različitih prihoda: od pretplate, prodaje lista, oglasa, dobrovoljnih priloga, prihoda sa zabava itd., ali najveći i najsigurniji izvor prihoda bila je pretplata. Uvijek se težilo da makar pola tiraža lista bude pretplaćeno. Sarajevo je, kao i uvijek, bilo najjači oslonac. Tako je koncem 1919. godine u ovom gradu bilo 1.700 pretplatnika, a u svim ostalim mjestima Bosne i Hercegovine oko 1.200¹⁰⁵).

Posljednji 282. broj GLASA SLOBODE u ovom periodu izašao je 29. decembra 1920. godine. Pod izgovorom da KPJ priprema prevrat, vlada je objavila naredbu, tzv. Obznanu, kojom je zabranjen rad organizacija KPJ i njena štampa.

Reformistički period — GLAS SLOBODE od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine

Poslije izlaska Obznane došlo je do masovnih progona članova KPJ i sindikata. Samo iz radničkih centara u Bosni i Hercegovini prognano je preko 1.200 radnika. Optuženi su iz službe mnogi državni činovnici komunisti. Mada su formalno osuđivali Obznanu, desni socijalisti i centrumaši su, napadajući komuniste i okrivljujući ih za revolucionarnu orijentaciju, pružali argumente za opravdanje ovog kontrarevolucionarnog udara¹⁰⁶). Okupljanje i djelovanje centrumaša u Bosni i Hercegovini počinje ubrzo poslije stupanja na snagu Obznane, jer policijske vlasti nisu ometale njihov rad. Početkom 1921. godine ova struja u našem radničkom pokretu počinje da se organizuje u samostalnu socijalističku partiju. Prvo je, na Zemaljskoj konferenciji u Beogradu koncem marta 1921. godine, osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini Socijalistička radnička partija osnovana je 10. aprila 1921. godine na konferenciji u Sarajevu, izborom Oblasne partijske uprave¹⁰⁷).

Jedan od prvih zadataka novoformirane partije bio je pokretanje lista. U njenom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini našle su se mnoge ranije poznate ličnosti (Savo Kapor, Dragutin Bučar, Dušan Glumac, Ignjat Škoro, Petar Medić, Aćim Blačo, Stjepan Dušak, Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Panto Krekić, Ivan Unger, Mirko Obradović i Jovo Jakšić¹⁰⁸) i oni koji su se dugo nalazili na čelu radničkog pokreta i u redakciji ranijeg GLASA SLOBODE. Sedmog maja 1921. godine održan je u Sarajevu sastanak na kojem se je raspravljalo

¹⁰⁴) GLAS SLOBODE, br. 121, 10. juna 1920. godine.

¹⁰⁵) GLAS SLOBODE, br. 218, 4. decembra 1919. god. (Broj pretplatnika u ostalim mjestima: Mostar 90, Kakanj 33, Usora 38, Prnjavor 26, Ljubljana 12, Bijeljina 60, Brčko 60, Doboj 26, Trebinje 30, Banja Luka 60, Jajce 70, Teslić 20, Bos. Krupa 17, Lukavac 17, Drvar 23, Travnik 61, Bosanski Brod 34, Derвента 22, Foča 5, Breza 12, Pazarić 10, Prijedor 61, Dobrljin 10, Zenica 130, Tuzla 130 i Kreka 100.)

¹⁰⁶) Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 78.

¹⁰⁷) Uroš Nedimović, Radnički pokret u BiH u prvoj polovini 1921. godine. Prilozi, god. I, br. 1, Sarajevo 1965. godine, str. 85.

¹⁰⁸) Socijalističke radničke novine, br. 74, 17. aprila 1921. god.

o ponovnom pokretanju lista. Tom sastanku su, između ostalih, prisustvovali: Sreten Jakšić, Savo Kapor, Mojsije Zon i Dušan Glumac¹⁰⁹). Ubrzo poslije ovog sastanka, a nakon skoro petomjesečne pauze, GLAS SLOBODE je ponovo pokrenut. Prvi broj lista izašao je 14. maja 1921. godine.

I pored toga što je list i u ovom periodu nosio isto ime i što se nalazio u rukama ljudi koji su ga pokrenuli 1909. godine, on se, ipak, po svojoj orijentaciji dosta razlikovao od ranijeg GLASA SLOBODE. U prvo vrijeme, do konca 1921. godine, GLAS SLOBODE je bio organ novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije, koja je nastala okupljanjem protivnika lijeve orijentacije u našem radničkom pokretu. Oni isti ljudi koji su pokrenuli list, izdavali ga i uređivali sve do polovine 1920. godine, na osnovu programskih i taktičkih razlika ispoljenih na Vukovarskom kongresu (razlike su nastale oko pitanja da li postoje ili ne postoje uslovi za revoluciju u Jugoslaviji, oko organizacionih pitanja u samoj Partiji, odnosa Partije i sindikata itd.) odvojili su se od komunista i koncem 1921. godine, spojivši se sa raznim desničarskim strujama u našem radničkom pokretu (Socijaldemokratska stranka Jugoslavije, Jugoslovenska socijaldemokratska partija za Sloveniju i Socijalistička radnička partija Jugoslavije), formirali su Socijalističku partiju Jugoslavije. Koncem 1921. godine, pošto su se ujedinile oblasne organizacije Socijalističke radničke partije i Socijaldemokratske partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, došlo je i do spajanja organa tih partija GLASA SLOBODE i ZVONA u jedan organ. Tako je GLAS SLOBODE postao zajednički organ reformista — centrumaša i ranijih zvonaša — socijalpatriota. Sasvim je razumljivo da je stanje u našem radničkom pokretu, nastalo poslije Vukovarskog kongresa i nakon izlaska Obznane, a posebno društveno-političke i ekonomske prilike u zemlji, imalo presudan uticaj na orijentaciju lista u njegovom posljednjem periodu.

Dok je Komunistička partija morala preći na nove ilegalne uslove rada, dotle su vlasti reformistima, koji su osnovali Socijalističku partiju Jugoslavije, i njihovim sindikatima dozvolile rad. Borbe unutar radničkog pokreta i razna optuživanja, za neuspjehe, između komunista i socijalista odrazila su se i u pisanju GLASA SLOBODE, naročito prvih nekoliko godina njegovog ponovnog izlaženja. U to vrijeme je, poslije donošenja Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države, velikosrpska buržoazija uspjela da donekle učvrsti svoj položaj i učini bezopasnim klasni radnički pokret. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dobila je izgled prividno sredene države. Međutim, nikakve mjere, pa ni Ustav, nisu mogli sakriti velike nacionalne i klasne suprotnosti države, u kojoj je položaj radnog naroda postajao sve teži i teži¹¹⁰). Sve je to, a naročito period relativne stabilizacije kapitalizma od 1924. do 1928. godine, koji je radničkoj klasi pružao mogućnost da raznim sredstvima ekonomske i političke borbe u okviru buržoaske demokratije poboljšava svoje ekonomske i političke

¹⁰⁹) Uroš Nedimović, isto, str. 85.

¹¹⁰) Pregled istorije SKJ, glava druga, str. 87, 89, Beograd 1963.

pozicije¹¹¹), imalo odlučujući uticaj na sadržaj, pravac pisanja i stav lista od 1921. do 1929. godine.

U posljednjem periodu izlaženja na stranicama GLASA SLOBODE tretirana su sljedeća pitanja: stanje u našem radničkom pokretu nastalo rascjepom na Vukovarskom kongresu i poslije izlaska Obznane i Zakona o zaštiti države, borba Socijalističke partije za uticaj u radničkim redovima, posebno u sindikatima, ekonomski i politički položaj radničke klase, politička i privredna situacija u zemlji, borbe buržoaskih partija, problemi ujedinjenja radničkog pokreta, organizacioni problemi i akcije Socijalističke partije Jugoslavije, odnos prema događajima u Sovjetskoj Rusiji, spoljna politika Jugoslavije, podsticanje radnika na aktivnost u radničkim kulturno-sportskim društvima itd. Mi ćemo se, kao i ranije, osvrnuti samo na najvažnija pitanja kojima se list bavio, koja su karakteristična za ovaj period i na osnovu kojih ćemo moći steći približnu sliku o GLASU SLOBODE u posljednjem periodu njegova izlaženja.

Prvih nekoliko godina GLAS SLOBODE se najviše angažovao u objašnjavanju programskih i taktičkih razlika između komunista i socijalista, odnosno u objašnjavanju uzroka koji su doveli do rascjepa u našem radničkom pokretu. Pri tome je, što je potpuno razumljivo, list nastojao da dokaže opravdanost stavova reformističke struje. U listu se kao glavni i jedini krivci za rascjep u našem radničkom pokretu optužuju komunisti. U prvom broju obnovljenog GLASA SLOBODE, od 14. maja 1921. godine, jedan od najistaknutijih vođa bosansko-hercegovačkih centuramaša i glavni urednik lista Sreten Jakšić kaže: »Pošto su posle Vukovarskog kongresa komunisti izveli rascjep Partije i pošto se jasno pokazalo da smo na Vukovarskom kongresu mi a ne oni tačno ocenili političku i ekonomsku situaciju u Jugoslaviji, pošto je mesto »revolucije« došla propast pokreta, to smo mi jugoslovenski socijalisti marksističkog pravca oslobođeni svih prijašnjih obzira i morali smo uzeti naše stare partijske listove u ruke i otvoreno reći radničkoj klasi u čemu je uzrok njene sadanje potpune nemoći i kojim putem ona može ponovo postati silna i moćna kao što je bila dok nije zapala u iluzije da se može na neki mističan i utopistički način doći do njenog klasnog oslobođenja«. Nizom članaka u GLASU SLOBODE dokazivalo se kako naša radnička klasa nije još sazrela za »neposredno osvajanje vlasti«, da politika komunista vodi anarhizmu i da je jedini izlaz za radničku klasu da pristupi u redove Socijalističke partije Jugoslavije. U vezi s tim list je pisao: »već je danas potpuno jasno da je pravac razvitka jugoslovenskog radničkog pokreta upućen ka Socijalističkoj radničkoj partiji, jer se proletarijat otresa ratnog socijal-patriotizma i poslijeratnog »komunizma« i vraća se na stare, oprobane puteve svoje borbe«¹¹²). U istom broju lista, u članku Socijalisti, komunisti i socijaldemokrati, o ljevičarskom dijelu radničkog pokreta se kaže: »Komunistima se u nas nazivaju prijašnji srbijanski anarho-sindikalisti i oni naivni i socijalistički neprosvećeni radnici, koji ne razu-

¹¹¹) Isto, str. 153.

¹¹²) GLAS SLOBODE, br. 3, 26. maja 1921. godine.

meju zakone društvenog razvitka, koji ne razumeju ni radnički pokret, pa misle da hteti znači što i moći, zbog čega očekuju nekakvu maglovitu i brzu »revoluciju«, koja se iza brda valja, pa ma oni ništa za nju ne učinili«. Ovakvim i sličnim optužbama i tvrdnjama suprotstavljali su se predstavnici lijeve struje. Komunistički poslanici u Bosni i Hercegovini — Đuro Đaković, Kosta Novaković i Edhem Bulbulović — štampali su letke uperene protiv GLASA SLOBODE i njegovih izdavača i rasturali ih u toku maja i juna 1921. godine u Zenici, Zavidovićima, Kaknju, Fojnici i drugim mjestima Bosne i Hercegovine¹¹³).

Osim zalaganja GLASA SLOBODE da dođe do ujedinjenja svih socijalista i stvaranja jedinstvene Socijalističke partije Jugoslavije, list je, u prvim godinama posljednjeg perioda, glavnu pažnju poklonio borbi za uticaj u sindikalnim organizacijama. To je i razumljivo ako se uzme u obzir da su se u rukovodstvu Socijalističke partije u Bosni i Hercegovini nalazili u većini raniji sindikalni funkcioneri i činovnici radničkih institucija. Stanje u kojem se radnički pokret našao poslije Obznane išlo je u prilog socijalistima. Zbog toga su oni često izlazili s optužbama u GLASU SLOBODE da su komunisti, kao pristalice neposredne revolucije, doveli radnički pokret u kritično stanje, a da, »nasuprot takvom komunističkom gledištu, socijalistički dio radničkoga pokreta ostaje pri svom starom i oprobanom gledištu da se revolucije ne mogu veštački praviti«¹¹⁴).

Komunisti se u listu napadaju kao najveći protivnici nezavisnosti sindikata, a kao jedini izlaz predlažu se sindikati centralizovani u Glavnom radničkom savezu. »Neutralni sindikati« su posljednji izdanci komunističkog pokreta. Ovo ime su oni uzeli više da bi mogli pridobiti u političkoj borbi razočarane radnike nego zbog vlasti, koja i tako zna da su »neutralni sindikati« komunističke organizacije i koja ih trpi, zbog toga što joj komunistički pokret više nije opasan i što joj služi protiv podizanja zdravog radničkog pokreta«, piše u GLASU SLOBODE od 5. januara 1922. godine. List se zalaže za potpunu političku i organizacionu samostalnost sindikata. Odvajanje od komunista, uticaja »lumpen-proletarijata« i od uticaja Moskve list smatra kao glavni uslov eventualnog ujedinjenja socijalista i komunista. Toj borbi za obnovu sindikalnog pokreta na »sasvim iskrenoj i neutralnoj bazi«, koja je konačno dovela do tzv. Kongresa ujedinjenja, na kojem se, pod uticajem reformista, Glavni radnički savez Jugoslavije proglasio Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije¹¹⁵), GLAS SLOBODE je posvećivao najveću pažnju sve do početka oktobra 1925. godine. Različiti stavovi u odnosu na sindikalni dio radničkog pokreta i postojanje ljevičarskih i desničarskih sindikalnih organizacija uzrok je stalne polemike GLASA SLOBODE sa ORGANIZOVANIM RADNIKOM, RADNIČKIM JEDINSTVOM i drugim ljevičarskim listovima. GLASU SLOBODE,

¹¹³) ASRBiH, Sarajevo, ZV, Predz. br. 7958, 5902/1921. GLAS SLOBODE, br. 2. 19. maja 1921. godine (Nadohvat).

¹¹⁴) GLAS SLOBODE, br. 30, 27. jula 1922. godine.

¹¹⁵) Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 134.

kao tumaču stavova reformističkog dijela u našem radničkom pokretu, suprotstavljalo se u toku 1922. i 1923. godine RADNIČKO JEDINSTVO, organ Nezavisnih sindikata, koje je izlazilo u Sarajevu. U jednom članku, koji je napisao Đuro Đaković, o GLASU SLOBODE se kaže: »U posljednje vrijeme GLAS SLOBODE kao tumač radā i želja Socijalističke partije i Glavnog radničkog saveza postaje sve izrazitiji vesnik želja svojih gospodara za likvidiranjem revolucionarnog radničkog pokreta u ovoj pokrajini«¹¹⁶). GLAS SLOBODE je u vrijeme diskusije i polemike o položaju i ulozi sindikata, o odnosu partije i sindikata itd. najviše prostora ustupio člancima Jove Jakšića, u kojima je autor dokazivao potrebu neutralnosti sindikata. Istom problemu su posvećeni i članci Dragiše Lapčevića.

Dosta prostora u listu zauzimali su napisi koji su imali za cilj da dokažu kako su već od 1922. godine postojali svi objektivni uslovi za ujedinjenje radničkog pokreta i da treba još samo stvoriti subjektivne uslove za čije nepostojanje se redovno okrivljuju komunisti. Socijalistima i GLASU SLOBODE najviše je smetala pripadnost komunista Moskvi, odnosno Trećoj internacionali. U vrijeme diskusije oko obnavljanja radničkog pokreta i stvaranja tzv. jedinstvenog fronta, odnosno zajedničkog istupa u izbornoj borbi, u GLASU SLOBODE izlazili su napisi u kojima se od komunista zahtijevalo da napuste Moskvu. »Ako naši komunisti hoće iskreno ujedinjenje i ako njihovo pisanje i njihovi koraci s vremena na vreme u tom pravcu nisu laž i varke u smislu tzv. jedinstvenog fronta, kojim bi oni htjeli nekoga da prevare, u prvom redu radničke mase, onda im ništa drugo ne preostaje nego da napuste Moskvu«, piše u GLASU SLOBODE od 14. decembra 1922. god.

U skoro svakom broju GLASA SLOBODE u ovom periodu uvodnik u listu je posvećivan političkoj situaciji u zemlji i borbama buržoaskih partija. U tim člancima se kritikuje unutrašnja politika jugoslovenske buržoazije, iznosi privredna situacija u zemlji, stanje u pojedinim pokrajinama i industrijskim granama, unutrašnje borbe u buržoaskim strankama, korupcija itd. Tako npr., povodom pada vlade Ljube Davidovića 1924. godine u GLASU SLOBODE je pisalo: »Tako smo mi, najzad, ušli u red država otvorene diktatorske vladavine. Tom diktaturom nacionalni blok hoće, prvo, da onemogući svaki pametan i častan izlaz iz ustavnih borba, drugo, da osigura partijsku vladavinu, i treće, da spreči progon optuženih korupcionista«¹¹⁷). Stalna privredna i politička kriza u zemlji vidno se odražavala u pisanju GLASA SLOBODE. Govoreći o privrednoj i političkoj krizi u zemlji, u jednom od članaka se kaže: »Dva su osnovna problema koji potresaju naš državni organizam: socijalni i ustavni ili nacionalni. To su dva glavna zla koja se snažno reflektuju i na našu političku i privrednu krizu. Na jednoj strani beskrajna beda, očaj i ogorčenje širokih radničkih masa, koje izdišu pod udarcima niskih plata, besposlice, bolesti, prekomerne eksploatacije i bespravlja, na drugoj ogorčena i istrebljivačka plemenska borba koja zauzima sve

¹¹⁶) RADNIČKO JEDINSTVO, br. 11, 8. maja 1923. godine.

¹¹⁷) GLAS SLOBODE, br. 45, 13. novembra 1924. godine.

varvarske forme¹¹⁸⁾. Dobar dio prostora u listu zauzimali su napisi o političkim borbama srpske i hrvatske buržoazije. List ustaje protiv separatističke politike Stjepana Radića, ali traži potpunu ravnopravnost svih Hrvata u centralizovanoj državi. Povodom ubistva Stjepana Radića 1928. godine GLAS SLOBODE je pisao: »Djelo Puniše Račića mora se najodlučnije osuditi. Jedinствен događaj u istoriji parlamentarizma: da poslanik sa parlamentarne tribine puca na svoje protivnike, užasan je dokaz zatrovanosti našeg političkog života¹¹⁹⁾. Naveli smo samo nekoliko primjera u kojima se osuđuje unutrašnja politika jugoslovenske buržoazije, ali od 1921. pa sve do uvođenja diktature 1929. GLAS SLOBODE je pun takvih napisa.

U svom poslednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE se u znatnoj mjeri angažovao u izbornim borbama, u kojima je redovno učestvovala Socijalistička partija Jugoslavije. U stvari, djelovanje Socijalističke partije Jugoslavije se i ograničilo na učešće u izborima, kojim se ona koristila za isticanje svojih programskih zahtjeva i kritiku politike buržoaskih stranaka u Bosni i Hercegovini i drugim dijelovima naše zemlje. Uoči izbora 1925. godine GLAS SLOBODE je pisao: »U novim parlamentarnim izborima Bosna je u svome elementu. Ova »jugoslovenska Španija« je klasično zemljište verskih i plemenskih borbi među jugoslovenskim plemenima¹²⁰⁾. U istom broju lista donosi se izborni proglas, u kojem se traži donošenje zakona o invalidima, sprovođenje agrarne reforme, socijalno zakonodavstvo i socijalna politika, osiguranje radnika, rješenje stambenog pitanja, snošljivija poreska politika, poštovanje osnovnih ustavnih prava itd. Učešće Socijalističke partije u izborima, u kojima se uvijek, donoseći izborne proglose, rezolucije, osvrte na izbore i izborne rezultate, najviše angažuje GLAS SLOBODE, često je najbolji pokazatelj stanja u našem radničkom pokretu i snage Socijalističke partije Jugoslavije. U GLASU SLOBODE se, tim povodom, mogu naći otvorena priznanja slabosti i nemoći Socijalističke partije Jugoslavije, pa čak i neslaganja među sarajevskim i beogradskim reformistima¹²¹⁾.

U periodu od 1921. do 1929. godine GLAS SLOBODE je posvećivao najviše pažnje borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase. On intenzivno prati ekonomske prilike u zemlji, ekonomske pokrete radničke klase i druge vidove djelatnosti radnika. Napisi u kojima se tražilo uvođenje osmočasovnog radnog dana, likvidiranje besposlice, radničko zakonodavstvo, zaštita radnika itd. zauzimali su najvidnije mjesto u ovom periodu izlaženja GLASA SLOBODE. Osim toga, veliku pažnju list je posvećivao radu radničkih komora i bolesničkih blagajni, u kojima su odgovorna mjesta zauzimali predstavnici Socijalističke partije Jugoslavije. Donoseći redovne izvještaje i napise o radu ovih radničkih institucija, GLAS SLOBODE nam pruža dragocjene podatke o toj strani djelatnosti radničkog pokreta.

¹¹⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 2, 10. januara 1925. godine (Boljševizam vladajućih).

¹¹⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 25, 21. juna 1928. godine.

¹²⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 48, 4. decembra 1924. godine.

¹²¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 50, 18. decembra 1924. godine.

Iako se, u poređenju sa GLASOM SLOBODE iz prethodnog perioda, stav lista prema Sovjetskoj Rusiji dosta promijenio, ipak se list, kad je bila u pitanju pomoć gladnima i moralna podrška u borbi protiv imperijalističkih snaga, vrlo aktivno zalaže za pružanje takve pomoći. GLAS SLOBODE donosi proglose i pozive jugoslovenskom proleterijatu da izvrši svoju internacionalnu dužnost. On pruža podršku Sovjetskoj Rusiji uvijek kad je bio njen opstanak ugrožen od imperijalističkih sila. »Svjetski socijalistički proleterijat uspio je svojim neumornim borbama protiv kapitalističke klase da ona u najvećem delu država u potpunosti prizna revolucionarnu Rusiju i s njome vaspostavi normalne odnose. Zato on neće dozvoliti da se ti odnosi opet prekinu i ona oružanom intervencijom uguši. Istina, on je protivan današnjem političkom režimu u Rusiji i boljševičkim metodama«, kaže se u GLASU SLOBODE od 2. juna 1927. godine. List je osuđivao jugoslovensku buržoaziju za pružanje pomoći ruskim izbjeglicama — kontrarevolucionarima¹²²⁾. Ali, već od prvog broja reformističkog perioda GLAS SLOBODE donosi napise u kojima se kritikuje boljševički režim i osuđuju boljševici »za obnovu kapitalizma u Rusiji«. Karakterističan je, u vezi s tim, članak Jove Jakšića, koji je napisan povodom smrti Vladimira Ilića Lenjina. Taj članak je nosio naslov Smrt velikog utopista i u njemu se, između ostalog, kaže: »Po prirodi, Lenjin je realist. Ali po socijalnoj filozofiji on je čisti utopist. Sem izraza, njegova socijalna filozofija nema ništa zajedničko sa marksizmom«¹²³⁾. GLAS SLOBODE očigledno nije naklonjen boljševičkom režimu, pa iznosi samo negativne strane, koje su u većini rezultat objektivnih teškoća u prvim godinama izgradnje. Tako je povodom desetogodišnjice boljevičkog režima GLAS SLOBODE pisao: »Danas, posle deset godina eksperimentisanja i strahovitih napora i žrtava, ti su rezultati na ekonomskom polju, u smislu socijalizma, potpuno negativni, iako se ne mogu poreći dosta veliki uspjesi na obnavljanju cjelokupne privrede, naročito industrije. Međutim, ti uspjesi idu, nažalost, u pravcu kapitalizma i nose kapitalistički karakter«¹²⁴⁾. Ovakav negativan odnos lista prema svim unutrašnjim promenama u Sovjetskoj Rusiji, pored ostalih razloga, dobrim dijelom je proizilazio iz nerazumijevanja prilika, politike i pravca izgradnje socijalizma u Rusiji.

Do kraja izlaženja, a naročito od 1926. godine, GLAS SLOBODE je posvećivao veliku pažnju kulturno-prosvjetnoj i sportskoj djelatnosti radnika. To je svakako u vezi sa preorijentacijom Socijalističke partije na rad u radničkim, kulturnim i sportskim društvima, koja su bila dobra kamuflaža i za političku djelatnost. O toj strani djelatnosti, povodom osnivanja Saveza radničkih kulturnih i sportskih društava Bosne i Hercegovine, GLAS SLOBODE je pisao: »Uspjesi proleterijata na kulturnom polju nisu ništa manji od njegovih opštih uspjeha zadobivenih klasnom borbom. Radnička kulturna i sportska društva kada su u istinu radnička isto toliko su važna po razvitak i napredak proleterijata koliko i sindikalne i partijske organizacije. Kulturni radnički pokret u stvari je treći deo radničkog pokreta

¹²²⁾ GLAS SLOBODE, br. 50, 15. decembra 1927. godine.

¹²³⁾ GLAS SLOBODE, br. 5, 31. januara 1924. godine.

¹²⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 45, 10. novembra 1927. godine.

i on mora uvijek paralelno da ide sa ona druga dva dela. Za postignuće uspeha u oslobodilačkoj borbi proletarijata potrebno je biti pobjednik ne samo u ekonomskoj, političkoj nego u kulturnoj borbi. A kulturni uspeh često puta je važniji i od uspeha na drugim poljima¹²⁵⁾. Donoseći napise o aktivnostima društava »Proleter«, »Hajduk« i »Prijatelj prirode«, GLAS SLOBODE je dosta učinio na popularizaciji kulturno-sportske djelatnosti i razvijanju ljubavi prema prirodi među radništvom Bosne i Hercegovine.

U ovom posljednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE je uglavnom izdržavala mjesna organizacija Socijalističke partije u Sarajevu¹²⁶⁾, a njegov tiraž se kretao od 1.000 do 1.500 primjeraka. Iz objavljenih imena lica koja su davala dobrovoljne priloge za list vidi se da su ogromnu većinu tih priloga davale najistaknutije ličnosti iz rukovodstva Socijalističke partije.

Uvođenje monarhofašističke diktature 1929. godine, koja je bila uperena protiv klasnog radničkog pokreta, nije naišlo na osudu u GLASU SLOBODE. List se nije upuštao u davanje ocjena o novonastaloj situaciji. U prvom broju lista, koji je izašao poslije zavođenja diktature, o novoj situaciji se kaže: »Posljednja od mnogobrojnih kriza vlade koje smo posljednjih deset godina imali, riješena je drugačije od sviju dosadašnjih. Kralj je suspendovao Ustav, raspustio Nenarodnu Skupštinu i postavio izvanpartijsku vladu«... »Ovakvim riješenjem otvorene vladine krize stvoreno je u našoj zemlji sasvim novo stanje. Cjelokupnu zakonodavnu i upravnu vlast kralj je uzeo u svoje ruke«... »Uopšte, na cijeloj liniji zaveden je nov sistem vladanja, koji je, očigledno, dobro i duže (podvukao I. K.) pripreman i koji svoje namjere ima jasno u vidu. Prve namjere se već vide. Krajnje će se tek vidjeti«¹²⁷⁾. Poslije uvođenja monarhofašističke diktature GLAS SLOBODE se do kraja izlaženja uglavnom ograničio na pisanje o privrednim prilikama u zemlji, nezaposlenosti, osiguranju radnika, kulturno-sportskoj aktivnosti radnika itd. Ali, i pored svoje umjerenosti, list nije mogao opstati u uslovima koje je radničkom pokretu nametnula monarhofašistička diktatura. Policijske vlasti u Sarajevu obraćale su veliku pažnju na pisanje GLASA SLOBODE, pa je u toku januara i februara 1929. godine dolazilo do čestih zabrana pojedinih brojeva. Pošto je na taj način GLAS SLOBODE prekršio postojeći Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o štampi od 6. januara 1929. godine, Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu još 16. februara 1929. godine predložila je velikom županu Sarajevske oblasti da se list potpuno zabrani¹²⁸⁾. Ipak, tek nakon učestalih zabrana lista u toku aprila, maja i juna, list je potpuno zabranjen 10. jula 1929. godine. Zapravo, toga datuma izašao je posljednji broj lista, a on je zabranjen na osnovu depeše, upućene lično od predsjednika Ministarskog savjeta i ministra unutrašnjih poslova Petra Živkovića, da se list zabrani¹²⁹⁾.

¹²⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 31, 12. avgusta 1926. godine.

¹²⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 22, 2. juna 1923. godine.

¹²⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 2, 12. januara 1929. godine (Novo stanje).

¹²⁸⁾ ASRBiH, Sarajevo, VZSO, br. 440/1929. (IRP Sarajevo, fotokopije, kutija 1).

¹²⁹⁾ ASRBiH, Sarajevo, VZSO, br. 1660/1929. (IRP Sarajevo, fotokopije, kutija 2).

ZAKLJUČAK

Sa GLASOM SLOBODE, koji je počeo izlaziti koncem aprila 1909. godine, počinje period domaće socijalističke štampe u Bosni i Hercegovini. Od tada do 1941. godine u Bosni i Hercegovini izlazilo je preko 10 raznih naprednih novina i časopisa, koji su imali značajnu ulogu u ideološkoj pripremi i mobilizaciji radničke klase u njenoj borbi za novo društveno uređenje. Ta štampa zauzima zapaženo mjesto u okviru cjelokupne jugoslovenske napredne štampe. Jedno vrijeme GLAS SLOBODE je bio jedini jugoslovenski list lijeve orijentacije. Ipak, u davanju bilo kakve ocjene o GLASU SLOBODE i o njegovom značaju i ulozi koju je imao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine neophodno je imati u vidu vremenske periode izlaženja.

Dok se socijaldemokratski period lista, koji traje od 1909. godine do Kongresa ujedinjenja 1919. godine, prirodno nastavlja i uklapa u komunistički period, dotle je u posljednjem periodu list nosio samo isto ime, a po svom karakteru se mnogo razlikovao od ranijeg GLASA SLOBODE. I pored toga, bez obzira na posebnu ulogu GLASA SLOBODE u pojedinim periodima izlaženja, o njegovoj ulozi i značaju možemo dati neke zajedničke zaključke.

Sama činjenica da je radničkoj klasi Bosne i Hercegovine uspjelo pokrenuti i održati svoj list do 1929. godine predstavlja veliki uspjeh. Radnička klasa ovih pokrajina ulagala je stalne napore da se list, i pored velikih teškoća, održi.

S obzirom na svoju ulogu, naročito u prva dva perioda izlaženja, GLAS SLOBODE zauzima jedno od najistaknutijih mjesta u okviru cjelokupne jugoslovenske socijalističke štampe. U tom pogledu on je u Bosni i Hercegovini bez sumnje najistaknutiji list.

Kao savremenik relativno dugog perioda u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini i u drugim našim pokrajinama, koji je bogat zbivanjima od historijskog značaja, GLAS SLOBODE predstavlja vrijedan izvor za proučavanje historijata bosansko-hercegovačkog i jugoslovenskog radničkog pokreta. Posebno se ističu prva dva perioda u izlaženju lista. Vrijednost lista je još veća ako se uzme u obzir nedostatak arhivske građe za neke od perioda u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pri tome je, što je sasvim razumljivo, potrebno mnogo strožije kritičko prilaženje štampi kao historijskom izvoru. Ta potreba u slučaju GLASA SLOBODE je još veća, jer su se na njegovom čelu dugo zadržale iste ličnosti koje su ga izdavale i uređivale.

Prateći list od njegovog osnivanja do konca izlaženja, može se uočiti da je ulozi štampe u borbi radničke klase pridavan izvanredan značaj. Zahtjevi i očekivanja od socijalističke štampe daleko su prevazilazili njene stvarne mogućnosti. To se naročito odnosi na socijaldemokratski period, što je, naravno, rezultat stava socijaldemokratije prema kulturnom pokretu uopšte i njegovom značaju u razvitku radničkog pokreta.

U svom predratnom periodu, do 1914. godine, GLAS SLOBODE je pružio veliku pomoć u stvaranju strukovnih i političkih organi-

zacija i njihovom okupljanju oko Glavnog radničkog saveza i Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Djelujući u veoma zastaloj sredini, GLAS SLOBODE je dosta doprinio podizanju idejnog i kulturnog nivoa radničke klase Bosne i Hercegovine.

Uporedo sa žigosanjem eksploatatorske i kolonijalne politike Austro-Ugarske GLAS SLOBODE je ukazivao radničkoj klasi na prave uzroke njenog teškog položaja i način na koji će najlakše postići poboljšanje životnih uslova.

S obzirom da je GLAS SLOBODE u ovo vrijeme bio jedini list kome je vjerska, nacionalna ili bilo koja druga podvojenost bila tuđa, on je odigrao značajnu ulogu u suzbijanju šovinizma i klerikalizma, pa tako u velikoj mjeri doprinio zbližavanju naroda Bosne i Hercegovine.

Od početka izlaženja GLAS SLOBODE je stajao na braniku radničkih interesa. Sve akcije poslodavaca i vlasti koje su bile uperene protiv radnika energično je suzbijao i podržavao radnike u borbi za poboljšanje njihovog ekonomskog i političkog položaja.

GLAS SLOBODE se, izražavajući stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u nekoliko slučajeva zalagao i za takva rješenja koja su došla kao rezultat velikog uticaja austromarksizma na radnički pokret Bosne i Hercegovine. To je naročito došlo do izražaja u stavu lista prema nacionalnom pitanju, u pomirljivom stavu prema vladajućem režimu i u odnosu prema seljaštvu.

Ne iznoseći jasno revolucionarne perspektive, GLAS SLOBODE se dosljedno pridržavao programa postavljenog u prvom broju koji se svodio na poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase i dobijanje osnovnih građanskih sloboda. U ovo vrijeme GLAS SLOBODE je pridavao presudan značaj borbi za rješenje ustavnog pitanja.

Kad je 1917. godine ponovo pokrenut, GLAS SLOBODE je, pod uticajem februarske i oktobarske revolucije u Rusiji i revolucionarnih zbivanja u našoj zemlji, postao jedno vrijeme jedini list lijeve orijentacije u jugoslovenskim zemljama. On vodi beskompromisnu borbu protiv nacionalističkih i socijalskretanja u našem radničkom pokretu.

Pobjedu oktobarske revolucije GLAS SLOBODE je pozdravio s najvećim oduševljenjem. On je dosta prostora posvetio napisima o uspjesima i o borbi mlade Sovjetske republike, pružajući joj u svakoj prilici moralnu podršku.

U ovo vrijeme list je odigrao značajnu ulogu u organizovanju radničke klase Bosne i Hercegovine i u njenoj borbi za ujedinjenje radničkih pokreta jugoslovenskih zemalja. GLAS SLOBODE je djelovao kao spona koja je spajala revolucionarne struje u jugoslovenskom radničkom pokretu.

Zaštita interesa radnog naroda, čiji je položaj u ratno doba bio nesnošljiv, bio je jedan od svakodnevnih zadataka GLASA SLOBODE.

Poslije oktobarske revolucije GLAS SLOBODE mijenja svoj stav u odnosu na nacionalno i seljačko pitanje.

Pored polemike sa buržoaskom štampom list je vodio polemiku i sa listovima desničarskih grupa u jugoslovenskom radničkom pokretu. Naročito oštru borbu GLAS SLOBODE je vodio protiv zagrebačke SLOBODE, koja je branila ministerijalizam u politici Socijaldemokratske stranke Hrvatske. List je imao sličan stav i prema sarajevskom ZVONU i ljubljanskom listu NAPREJ.

Internacionalizam lista, koji je u njemu bio zastupljen i prije rata, došao je u ovo vrijeme još više do izražaja u stalnoj podršci borbe radničke klase drugih zemalja.

Poslije Kongresa ujedinjenja GLAS SLOBODE je postao jedan od organa ujedinjenog revolucionarnog radničkog pokreta. U ovom periodu on je poveo beskompromisnu borbu protiv unutrašnje i spoljne politike domaće buržoazije.

Sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom i osuda politike imperijalističkih zemalja prema njoj bili su u centru pažnje GLASA SLOBODE.

GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju propagiranju ideje komunizma i organizovanju radničke klase Bosne i Hercegovine na novim osnovama. U tom pogledu list je dao značajan doprinos organizacionoj i ideološkoj pripremi Vukovarskog kongresa.

Poslije radikalnih promjena u redakciji GLAS SLOBODE je dobio još više u svojoj odlučnosti i oštrini.

U predizbornoj agitaciji list je znatno uticao na povezivanje radnika i seljaka.

U posljednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE mijenja svoju dotadašnju orijentaciju. Od 1921. godine on postaje organ reformističke struje u našem radničkom pokretu.

Iako je list, zbog toga, a naročito tokom prvih nekoliko godina ponovnog izlaženja, bio izrazito antikomunistički orijentisan, ipak je on i u ovom periodu odigrao vrlo korisnu ulogu.

U novonastaloj situaciji, poslije izlaska Obznane i Zakona o zaštiti države, kada se radnički pokret Jugoslavije našao u vrlo teškoj situaciji, GLAS SLOBODE je pružao stalnu podršku borbi radničke klase za poboljšanje njenog političkog i ekonomskog položaja.

Donošenjem stalnih napisa o unutrašnjoj politici i borbi građanskih partija u Jugoslaviji, GLAS SLOBODE je, kao malo koji list u to vrijeme, vršio stalnu kritiku postojećeg stanja u Jugoslaviji. On je u politici jugoslovenske buržoazije okupljene u buržoaskim strankama vidio glavnu prepreku rješavanju najvažnijih problema u zemlji.

GLAS SLOBODE je u svom posljednjem periodu izlaženja dosta uticao na razvijanje kulturno-sportske aktivnosti kod radnika.

Kao svjedok relativno dugog, a možemo reći i najtežeg perioda za naš radnički pokret, kad je on djelovao u specifičnim uslovima i kad je pronalazio nove metode borbe i rada, GLAS SLOBODE spada u dragocjene izvore za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

DODATAK

Najvažniji bibliografski podaci o GLASU SLOBODE

a) Vlasnici i odgovorni urednici

Od broja 1. do br. 22. 1909. god. vlasnik i odgovorni urednik bio je Rajko Žemva; od br. 23. 1909. do br. 20. 1910. god. vlasnik i odgovorni urednik je Ivan Kurtović; od br. 21. 1910. god. do br. 27. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Živko Rajsavljević; od br. 28. 1910. godine do broja 69. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Ivan Kurtović; od br. 70. 1910. godine do br. 80. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Jova Đurić; od br. 81. 1910. godine do broja 82. 1910. godine odgovorni urednik je Sreten Jakšić; od br. 83. 1910. godine do broja 62. 1912. godine vlasnik i odgovorni urednik je Stjepan Brković; od br. 63. do br. 85. 1912. godine odgovorni urednik je Pero Hrvaćanin; od br. 86. do br. 143. 1912. godine vlasnik je Sreten Jakšić i drugovi, a odgovorni urednik je Pero Hrvaćanin; od br. 144. 1912. godine do broja 110. 1913. godine vlasnik je Sreten Jakšić i drugovi, a odgovorni urednik je Marko Brković; od br. 111. 1913. godine do broja 212, posljednjeg u 1914. godini, za vlasnika se bilježilo Sreten Jakšić, a odgovorni urednik je bio Branko Hrisafović.

Do 1914. godine stvarni urednici lista bili su Sreten Jakšić i Branko Hrisafović, međutim, uslijed čestih hapšenja glavnih urednika, to uvijek nije bilo naznačeno u GLASU SLOBODE, nego su za odgovornog urednika određivana nominalno druga lica iz radničkog pokreta, kako bi se onemogućilo hapšenje stvarnih urednika, jer bi u protivnom list morao da prestane izlaziti.

U 1917. godini za SDS BiH izdavač i urednik bio je Sreten Jakšić. On je vlasnik i urednik sve do broja 98. 1919. godine; od br. 98. 1919. do br. 35. 1920. godine vlasnik i odgovorni urednik je Bogdan Krstić; od br. 36. do br. 282. 1920. godine vlasnik i odgovorni urednik je Vaso Srzentić; od br. 1, 14. maja 1921. godine, za Oblasni odbor SRPJ, vlasnik i urednik je Sreten Jakšić; od br. 27, novembra 1921. god., vlasnik je Oblasni odbor SRPJ za BiH, a odgovorni urednik je Stjepan Dušak; od br. 1, 5. januara 1922. god., vlasnik je Oblasni odbor SRPJ za BiH, a odgovorni urednik Stjepan Dušak; od br. 21, 28. maja 1925, odgovorni urednik je Đura Vitković; od br. 1, 7. januara 1926. godine, izdavač je Sreten Jakšić, a odgovorni urednik Đura Vitković; od br. 47, 3. decembra 1926. godine, odgovorni urednik je Petar Rajković; od br. 40, decembra 1926. godine, odgovorni urednik je Đura Vitković; od br. 2, 12. januara 1928. godine, izdavač je Jovo Jakšić, a odgovorni urednik Anton Šmit.

b) Organ i podnaslov

Od osnivanja do Osnivačkog kongresa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) GLAS SLOBODE nosio je podnaslov »Organ SDS BiH«; poslije Osnivačkog kongresa Socijalističke rad-

ničke partije Jugoslavije (komunista) GLAS SLOBODE nosio je podnaslov: »Organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)«.

Prvi broj pod novim naslovom izašao je 29. aprila 1919. godine (97. br.), međutim, već od br. 98. pa do br. 119. iste godine izostavljena je u podnaslovu riječ »komunista« i ostalo je: »Organ Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije«. Od br. 120. do br. 237. u 1919. god. i od br. 1. do 135. u 1920. godini GLAS SLOBODE ponovo nosi podnaslov »Organ Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije (komunista)«; od br. 136. do 230. broja u 1920. godini GLAS SLOBODE nosi podnaslov: »Organ KPJ (sekcija komunističke internacionale)«; od 98. do 237. broja u 1919. godini i od 1. do 282. broja u 1920. godini u GLASU SLOBODE, iznad naslova, stoji: »Proleterii svijuu zemalja ujedinite se!«; od 247. broja, 13. novembra 1920. godine, do kraja 1920. godine list u gornjem lijevom uglu na prvoj strani nosi amblem srpa i čekića okruženog sa dva klasa. Od 14. maja 1921. godine GLAS SLOBODE nosi podnaslov: »Organ SRPJ«, a poslije ujedinjenja socijalista, u decembru 1921. godine, GLAS SLOBODE je do kraja izlaženja organ Socijalističke partije Jugoslavije.

c) Dani izlaženja

Od 29. aprila 1909. do br. 1. 1910. god. list je izlazio 5, 15. i 25. u mjesecu; od br. 1. 1910. godine list izlazi nedjeljno, svakog petka; od br. 18, 1. maja 1910. godine do br. 1, 1. januara 1912. godine, list je izlazio dva puta nedjeljno — utorkom i petkom; od br. 1. 1912. do br. 76, 5. jula 1913. godine, list izlazi utorkom, četvrtkom i subotom; od br. 76. 1913. do 6. oktobra 1914. godine list izlazi kao dnevnik; od 30. juna 1917. g. do 3. oktobra 1917. list izlazi subotom, a od 3. oktobra do konca 1918. godine dva puta nedjeljno, srijedom i subotom; od br. 1. 1919. list izlazi kao dnevnik sve do konca 1920. godine; od br. 1. 1921. do br. 11, 21. marta 1929. godine, list izlazi svakog četvrtka; od br. 11. 1929. do 10. jula list je izlazio svakog drugog četvrtka.

РЕЗЮМЕ

В самом раннем периоде развития рабочего движения, в процессе его возникновения и организации, как и позже, в ежедневной борьбе, большую роль сыграла социалистическая печать. На пробуждение классового самосознания рабочих Боснии и Герцеговины, особенно в первой фазе его развития, оказала влияние социалистическая печать соседних стран. В этом отношении особенно выделяется социалистическая печать Сербии, Хорватии, Австро-Венгрии и Германии. С выходом в свет первого номера «Голоса свободы» — в конце апреля 1909 года — начинается период развития отечественной социалистической печати.

Мысль о создании социалистической газеты в Боснии и Герцеговине зародилась в середине 1906 года, когда после общей стачки в этих наших краях наступило время быстрого подъема в развитии рабочего движения. Выходу газеты «Голос свободы» предшествовал сбор добровольных пожертвований для газеты среди боснийско-герцеговинских рабочих.

Первый номер «Голоса свободы» вышел 29 апреля 1909 года. До съезда Съезда объединения — апрель 1919 год — «Голос свободы» был органом Социал-демократической партии Боснии и Герцеговины. Со времени съезда объединения до Вуковарского съезда в июне 1920 года газета является органом Социалистической рабочей партии Югославии (партии коммунистов), а со времени Вуковарского съезда до конца 1920 года «Голос свободы» является органом Коммунистической партии Югославии. В последний период выхода газеты с 14 мая по 10 июля 1929 года «Голос» является органом Социалистической партии Югославии, созданной в конце 1921 года. В течение этого времени газета выходила с несколькими перерывами. Самыми продолжительными по времени перерывами особенно выделяются перерывы с 6 октября 1914 года по 30 июня 1917 года и с 29 декабря 1920 года, до выхода «Обзнаны» — по 14 мая 1921 года.

Принимая во внимание, чьим органом была газета, а также и время ее выхода, можно отметить три следующие периода газеты:

социал-демократический — с 1909 года до Съезда объединения 1919 г.

коммунистический — с времени Съезда объединения до конца 1920 г. и реформистский — с 14 мая 1921 года по 10 июля 1929 года.

В каждом из этих периодов газета выходила в различных условиях. Это время крупных перемен и резких изменений обстоятельств, в которых проходит рабочее движение, что полностью отражается в рабочей печати. Время, в которое выходила газета, и течения в рабочем движении наложили свою печать на ее характер и ориентацию. Самыми важными вопросами, которыми занимается газета в первом периоде своей деятельности, являются следующие: борьба за конституционность и парламентаризм, национальный вопрос, отношение к оккупантам, отношение к гражданским партиям, отношение к империализму, к войне и т. д. К специальной группе относятся те вопросы, которые входят в программу ежедневной борьбы рабочего класса за улучшение его политического и экономического положения.

С 1917 года, под влиянием февральской и октябрьской революций в России, «Голос свободы» становится выдающимся пропагандистом левой ориентации в югославском рабочем движении. Он стоял во главе борьбы за объединение югославского пролетариата.

После Съезда объединения, в коммунистический период своего развития, газета становится бескомпромиссным бойцом в защиту рабочего класса от нападений югославской буржуазии. В это время газета преимущественно занимается трактовкой различных положений по актуальным проблемам международного и нашего рабочего движения. После Вуковарского съезда «Голос свободы» становится настоящей коммунистической газетой. В течение 1919—20 г. она

уделяет большое внимание экономической и политической борьбе рабочего класса Югославии.

В последний период с 1921 года по 1929 год «Голос свободы» был общим органом реформистов-центристов и социал-патриотов-зонаристов.

Положение в нашем рабочем движении после Вуковарского съезда и появления ОБЗНАНЫ, особенно изменившиеся общественные, экономические и политические условия оказали решающее влияние на ориентацию газеты. С 1921 года по 1929 год в газете обсуждались следующие вопросы: положение в нашем рабочем движении, объяснение различий, появившихся в и в нем, борьба социалистической партии о рядах рабочих, экономическое и политическое положение рабочего класса, политическое и хозяйственное положение в стране, борьба буржуазных партий, проблемы объединения рабочего движения и т. д.

В течение всего времени существования газеты рабочее движение Б. и Г. прилагало большие усилия, чтобы сохранить газету. Последний номер «Голоса свободы» вышел в 1929 году.